

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі “Віцебскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”
Кафедра літаратуры

В.У. Таранеўскі

**ГІСТОРЫКА-МЕМУАРНАЯ ЛІТАРАТУРА
БЕЛАРУСІ XVI–XVII СТСТ.**

Метадычныя рэкамендацыі

*Віцебск
ВДУ імя П.М. Машэрава
2016*

ББК 821.161.3-94.09“15/16”(075.8)

УДК 83.3(4Бел)4-449я73

T19

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”. Пратакол № 5 ад 25.05.2016 г.

Аўтар: старшы выкладчык кафедры літаратуры ВДУ імя П.М. Машэрава
В.У. Таранеўскі

Р э ц э н з е н т :

загадчык кафедры літаратуры ВДУ імя П.М. Машэрава,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт *В.В. Лапацінская*

Таранеўскі, В.У.

T19 Гісторыка-мемуарная літаратура Беларусі XVI–XVII стст. : метадычныя рэкамендацыі / В.У. Таранеўскі. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2016. – 55 с.

Метадычныя рэкамендацыі асвятляюць шляхі станаўлення нарацыі ў беларускай літаратуры на аснове гісторыка-мемуарных твораў канца XVI – XVII ст. Вучэбнае выданне адрасавана студэнтам філалагічных спецыяльнасцей універсітэта і прыхільнікам старажытнай літаратуры.

ББК 821.161.3-94.09“15/16”(075.8)

УДК 83.3(4Бел)4-449я73

© Таранеўскі В.У., 2016

© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2016

ЗМЕСТ

1. Уводзіны	4
2. “Баркулабаўская хроніка”: трансфармацыя летапіснага жанру	5
3. “Реестр списань...” Ф. Кміты-Чарнабыльскага	11
4. Ф. Еўлашоўскі і яго “Успаміны”	18
5. “Крылаты гусар” і яго “Дыярыуш”	27
6. “Дыярыуш “ Піліпа Казіміра Абуховіча	32
7. “Запіскі мае і дыярыуш” Я.У. Пачобута-Адлянцкага	35
8. Я.А. Храпавіцкі і яго “Дыярыуш”	43
9. Вязень з Оршы і яго “Дыярыуш”	48
10. Кантрольныя пытанні	53
11. Літаратура	54

1. Уводзіны

Гісторыя даўняй беларускай літаратуры налічвае каля васьмісот гадоў: пачынаючы ад Кірылы Тураўскага і заканчваючы ананімнай паэзіяй XVIII стагоддзя. За гэты час іншым стала грамадства, адышлі ў нябыт дзяржавы і княжацкія дынастыі, змянілася маральная Тора, этыка і эстэтыка чалавека. Аднак засталася Слова, напісанае ў пергамінных сувоях, засталіся мініяцюры летапісаў, якія можна назваць вокнамі ў той свет, які ўжо згінуў.

Шлях нашай даўняй літаратуры быў няпростым, і вывучэнне яе – справа нялёгкая. Тлумачыцца гэта тым, што яе творы часта былі ананімнымі, сінкрэтычнымі па характару, захаваліся не ў пратографах, а ў многіх спісах, іх аўтары строга прытрымліваліся пэўных жанравых і стылёвых канонаў, “літаратурнага этыкету”, якія ў многім розніцца ад сённяшніх. Чытанне даўнейшых тэкстаў патрабуе спецыяльнай лінгвістычнай падрыхтоўкі, ведання асноў палеаграфіі і тэксталогіі. Тым не менш мы павінны вывучаць старажытную літаратуру, бо яна багатая духоўная скарбніца, без засваення якой нельга сёння ўявіць “нацыянальна свядомага, культурнага чалавека”, у ёй вытокі нашай грамадзянскасці, гуманізму і любові да Бацькаўшчыны.

Вучэбнае выданне “Гісторыка-мемуарная літаратура Беларусі XVI–XVII стст.” – гэта спроба агляду станаўлення і эвалюцыі ў нашай даўняй прозе апавядальніцтва (нарацыі), яго спецыфікі, мастацкіх асаблівасцей. Праблема разглядаецца на аснове гісторыка-мемуарных твораў, пачынаючы ад “Успамінаў” Ф. Еўлашоўскага, заканчваючы польска-моўнымі мемуарамі, якія былі напісаны ўрадзэнцамі Беларусі. Іх вытокі патрэбна шукаць у той палітычнай і ваеннай сітуацыі, якая склалася на пераломе XVI і XVII стагоддзяў. Гэты час для насельніцтва нашага краю быў складаным і трагічным. Усё пачалося 10 снежня 1569 года з пастановы польскага караля Жыгімонта Аўгуста, у якой, сярод іншага, было сказана: “...просім і напамінаем, каб тыя, хто з’яўляецца грамадзянамі як Кароны, так і Вялікага Княства Літоўскага, сталі адной непадзельнай Рэччу Паспалітай...” (1, 84), а закончылася непрывабнай для Літвы Люблінскай уніяй, якая была зацверджана 11 верасня таго ж года.

Гісторыя і асобы сведчаць, што унія была заключана з крыўдай для ліцьвінаў, бо яна пазбавіла Літву тэрыторый, паслабіла яе скарб, зменшыла лічбу грамадзянаў, што ў сваю чаргу паўплывала на колькасць паспалітага рушэння і ўнутраных ваенных дружынаў, гэта значыць на абаронадзейнасць гаспадарства. Але самае галоўнае – унія балюча ўдарыла па пачуццях Літвы, для якой вобраз Кароны не заўсёды бачыўся сваім.

З часам Літва прымірылася з уніяй, а шляхта, якая хацела браць удзел у публічным жыцці новай дзяржавы, павінна была прыйсці да знаёмства з польскай культурай і найперш з польскай мовай, бо яна была

мовай сеймаў. У дыскусіі, якая папярэднічала уніі, гэтае праблема не была пастаўлена, бо яна як быццам і не існавала. Па-польску размаўлялі ўжо паўсюдна, і найперш у колах высокага палітычнага і ваеннага стану, да якога, безумоўна, мы адносім і нашых мемуарыстаў: Самуіла Маскевіча, Піліпа Абуховіча, Яна Пачобута-Адлянцкага, Яна Храпавіцкага.

Былі, несумненна, і іншыя. Толькі спадар Час не захаваў іх дыярышы і мемуары, згінулі яны ў яго хуткаплыннасці ды зменлівасці, і вокны ў іх свет засталіся зачыненымі...

Зразумела, што выданне ніяк не заменіць непасрэднае знаёмства са старажытнымі тэкстамі, аднак ён можа стаць карысным для настаўнікаў славеснасці, для студэнтаў-філолагаў, якія з'яўляюцца тымі людзьмі, хто дапамагае іншым лепш спазнаць мінулае, той літаратурны кантэкст, які ўключае ў сябе і агіяграфію, і летапісанне, і мемуары.

2. “Баркулабаўская хроніка”: трансфармацыя летапіснага жанру

Факт “паступовага скону беларускага дзяржаўнага летапісання” і з'яўленне новай, сінкрэтычнай літаратурнай формы “летапіс-мемуары” канстатуе “Баркулабаўская хроніка”, вельмі арыгінальны і рэдкі ў славянскім свеце помнік пісьменства. Невядомыя яе аўтары (хоць многія даследчыкі і называюць іх канкрэтныя прозвішчы (Аляксей Мсціславец і Фёдар Магілявец) паставілі перад сабой мэту расказаць пра багатае на падзеі жыццё вёскі Баркулабава і яго ваколіц, пераказаць яго легенды і паданні, падаць дакументы, каб яны не зніклі. У якасці зыходнага матэрыялу тэксту “Хронікі...” яны абралі пагадовыя запісы старажытнарускіх і, несумненна, беларуска-літоўскіх летапісаў XV–XVI стст. Вычытваем мы ў ёй два варыянты іх абазначэння: першы – тыпу “лета божого наражэння 1545...” як бы ўзяты ў рускіх летапісцаў, другі – “...року 1587, месяца октября 1 дня...” – як бы пераходзіць з польскіх хронік, а ўзаемадзеянне гэтых двух планаў тлумачыцца яшчэ жывой агульнаўсходнеславянскай гістарыяграфічнай традыцыяй і польскімі ўплывамі, якія сталі ўжо адчувальнымі ў пачатку XVII ст.

Апавяданне “Баркулабаўскай хронікі” пачынаецца не з апісання дзеянняў і подзвігаў легендарных герояў, не з біблейных часоў, што было ўласціва творам гістарыяграфічнага жанру, а рэальнай айчыннай гісторыяй. Традыцыя старажытнай гістарыяграфіі тут парушана, экспазіцыя “Хронікі...” мае лакальны падзейны характар, які вытлумачаецца цікаўнасцю яе аўтара (аўтараў) найперш да таго, што датычылася канкрэтна сяла Баркулабава або што праз яго праламлялася.

Традыцыйным, як ужо было адзначана вышэй, застаўся пагадовы запіс і сухая, лаканічная намінацыя гістарычных падзей (Берасцейскі сейм 1544 г. з пералічэннем рэальных гістарычных асоб, якія на ім прысутнічалі). Гэты сейм цікавіў аўтара “Хронікі” толькі як факт дзяржаўнага значэння, які павінен быў застацца ў памяці, але які не меў ніякага дачынення да душы. Гэтая ж самая традыцыя вычытваецца і ў апаведзе пра паходжанне Магілёва, узяцце ў 1563 годзе Іванам Грозным Полацка і заснаванне замка “Баркулабов” Баркулабам Іванавічам Корсакам. Аўтар гэтых запісаў, строга прытрымліваючыся летапіснага этыкету, падаў іх у храналагічным парадку, суха, быццам статыст, увёў у аналы гісторыі падзеі, прозвішчы, назвы мясцовасцяў. Ніякага імкнення да дэталізаванага, якаснага, эмацыянальна-вобразнага апавядання тут няма, хіба што ў запісах пра заснаванне Магілёва і ў характарыстыцы Баркулаба Корсака, “ротмистра и старосты дисненского”, які “...на лесе глухом, на кгрунте лесном, на врочищу, прозываемом Брус...” [11, 114] заклаў замак, летапісец пастараўся быць больш гаваркім, аднак і тут ён не ставіў перад сабой мастацкай мэты: пісаў гісторыю без выдумкі і фантазіі – факты, падзеі, асобы. У “Баркулабаўскай хроніцы” гэтыя факты, падзеі і асобы самыя розныя. А.Коршунаў, напрыклад, дзяліў іх у свой час на чатыры групы. Да першай аднёс “уласныя назіранні аўтара апошніх запісаў над жыццём сяла Баркулабава і яго ваколіц”. Да другой – “запісы, лісты і пераказы іншых асоб”. Да трэцяй – “афіцыйныя дзяржаўныя і прыватныя дакументы”. І да чацвёртай – “легенды і паданні фальклорнага паходжання” [11, 26].

Як бачна нават з гэтага падзелу, “Баркулабаўская хроніка” – твор шырокага дыяпазону, шматслойны па задуме, можна сказаць, энцыклапедычны. Гісторыя, этнаграфія і фальклор, дакументальная проза, самі дакументы з’яўляюцца складнікамі яе тэксту. Менавіта не толькі асабістасцю летапісца гэты твор наватарскі, але і рознахарактэрнасцю матэрыялу. Можа, ад гэтага ён не такі гарманічны, як апавед пра Альгерда, і ўсеахопленасць у ім не дае адзінага па ўзроўні стылю, пазбаўляе акрэслена вытрыманых жанравых рамак, тым не менш гэта такія недахопы, якія ў цэлым уздымаюць “Баркулабаўскую хроніку” на новы ўзровень.

Парушаючы храналогію і логіку лічбаў, звернемся найперш да чацвёртай групы. Думаем, што А.Ф. Коршунаў не меў рацыі, вылучаючы ў “Баркулабаўскай хроніцы” асобна “легенды і паданні фальклорнага паходжання”. Як вядома, легенда – гэта праявічны фальклорны ці літаратурны жанр, у аснове якога фантастычная з’ява або вобраз, што падаюцца як верагодныя. Рэальныя падзеі ў легендзе цесна пераплятаюцца з фантастычнымі матывамі і ўтвараюць мастацкае адзінства, дзе дамінуе незвычайнае.

У адрозненне ад легенды, паданне – гэта жанр, у якім з элементамі меншай ці большай фактычнай дакладнасці тлумачыліся рэальныя з’явы

навакольнага жыцця, расказвалася пра значныя гістарычныя падзеі роднага краю, пра народных герояў. Паданні, як і легенды, блізкія да казак, але вызначаюцца не толькі зямельнасцю, у своеасаблівай форме яны неслі людзям веды пра навакольны свет і гісторыю краю. У “Баркулабаўскай хроніцы” няма ні легендаў, ні паданняў у іх чыстым выглядзе. Несумненна, што яе аўтары, якія жылі сярод народа, напэўна ведалі мясцовыя легенды і гістарычныя паданні. Аднак іх у сваю працу яны не ўключылі, найперш пішучы пра тыя падзеі, якія станюцца або адмоўна ўплывалі на рэальнае жыццё сяла Баркулабава. Падзей было даволі: войны і бунты, царкоўныя сіноды і шляхецкія рокашы, неўраджаі і прыродныя катаклізмы, голад, паморкі і многае іншае. Іх канстатацыя якраз і пераважае. Самая ж галоўная падзея, якая адлюстравана на старонках “Хронікі...” – гэта выхад на авансцэну паспалітага, простага чалавека сяла з яго паўсядзённымі клопатамі і праблемамі аб хлебе існым, з яго смуткам, горам, рэдкай радасцю. Мы маем тут відавочны працэс дэмакратызацыі героя ў сярэднявечнай беларускай літаратуры: ад святога ў агіяграфіі, князя – у летапісах, да domusa, чалавека зямлі, сапраўднага яе гаспадара, жыццё якога было цяжкім, часам невыносным. Голад і холад былі яго бацькамі і братамі, а лыжка сырога варыўца – сястрыцай, якая ратавала яго ад галоднай смерці. Не радасць, а людское гора прымусіла аўтараў “Баркулабаўскай хронікі” адкрыць сваю душу, выказаць сваё “я” ў сувязі з эканамічным становішчам, якое склалася ў Вялікім княстве Літоўскім на пераломе XVI–XVII стст.

Узрушальным, жорсткім, але дакладным па сваёй страшнай праўдзе выглядае апісанне голаду пачатку XVII ст., які прывёў да масавай пагібелі бяднейшых слаёў. Асабліва вясной 1602 года. Храніст стварае апакаліпсічную карціну агульнанароднага гора, беручы за герояў па лініі родавы лік (“маці-бацька”, “сын-дочка”), і хавае па ім (“отец сына, сын отца, matka детки, детки матку, муж жену, жена мужа...”). Ад сваякоў, родных, сямейных ідзе адлік да агульначалавечага гора ў маштабе народа. Бяду-плач зноў жа ўвыпукляе пералічэнне: “...а так мерли одны при местах, на вулицах, на дорогах, во лесах, на пустыни, при роспутях, по пустых избах, по гумнах померли...” [11, 145].

Пералік – гэта ўвогуле летапісны прыём, па наяўнасці ў летапісах ён даўні, але як спецыяльны тройчы ўжыты ў тэксце, ён па-наватарску просты, уяўляе сабой развіццё традыцыі. Урэшце, не тройчы, бо і чацвёрты раз скарыстоўвае гэты прыём хранікёр і як надзвычай удала, прыгожа выходзіць у простую мову: “А коли тот находив у ворот, албо в дому у кого стояли хлеба просили, отец з сыном, сын со отцем, matka з дочкою, дочка з маткою, брат з братом, сестра з сестрою, муж з жоною тыми словами мовили силне, слезне, горко мовили так: “Матухно, зезюлюхно, утухно, панюшко, сподариня, солнце, месец, звездухно, дай крошку хлеба!” [11, 145].

Але простая мова, просьба хлеба, з'яўляецца не ўласна-асабовай, нібы ад асобы, – яна мностваасабовая (“мовили силне, слезне горко мовили”), у ёй праламляецца нарастанне народнага гора ізноў праз пералік-паўтарэнне, якое становіцца для летапісца суб'ектыўным і асабістым.

У цэлым “Баркулабаўская хроніка” – твор панарамны, які без агаворкі можна назваць *liber vitae* (парадак рэчаў) і які найперш датычыцца *subsidium memorias*, або запісаў пра важнейшыя падзеі, што адбыліся пры жыцці аўтараў. Найперш было паведамленне пра Берасцейскі сінод 1596 г. Да уніі баркулабаўцы ставіліся негатыўна, падобна казацкім войскам, што рабавалі іх і ўсё Вялікае княства Літоўскае. Негатыўныя адносіны да уніі выказваюцца адкрыта. Як прыклад нагадаем запіс пра службу ў гонар уніі, якую езуіт адправіў у царкве, а Іпаці Пацей у касцёле, то “там же у олтара руского, где служил римлянин, в келиху вино у кров барзо шпетную, смродливую обернулася, же тот езуита не поживал. А у олтара римского у Потей вино обернулося у простую горкую воду...” [11, 130].

Не патрыярхальная забабоннасць, не міфалагічныя ўяўленні кіравалі аўтарам гэтых слоў, а яго стан душы, яго маральны лад жыцця і вера ў свайго Бога, яго разуменне сэнсу уніі. Гэта яго пазіцыя і погляд на рэлігійныя справы, што адбываліся ў канцы XVI ст. на тэрыторыі сённяшняй Беларусі, выказаныя словам, якое ідзе ад фальклору, ад прастанароднай вуснай традыцыі.

Асобна баркулабаўцы падаюць у “Хроніцы...” афіцыйныя дзяржаўныя і прыватныя дакументы, узбагачаючы яе фактуру і ставячы шмат якія пытанні. Храналагічна першым дзяржаўным дакументам у ёй ідзе “Лист от послов князя великого московского”, які з'яўляецца папрокам польскаму каралю ў вераломстве ад імя “цара и великого князя Ивана Василевича”. У ім маскоўскія паслы абвінавачваюць стырнавага Рэчы Паспалітай у парушэнні перамір'я 1578 г. і ў захопе Полацка ў 1579 г. Пра апошняе інфармацыя асобная: “Року 1579 господарь король Стефан Батура, кроль полский, княжа седмикгородское, под князем великим московским, князем Иваном Василевичом Полтеск замок взял с поляцами литвою...” [11, 116]. Прыведзены запіс – гэта рэакцыя аўтара “Хронікі...” на ваенныя падзеі, якія адбываліся падчас Лівонскай вайны на тэрыторыі Беларусі. А ў частцы, якая называецца “Москва Могилев выжгла в Петров пост” даюцца паведамленні і пра ўзяцце ў 1580 г. Стэфанам Баторыем Пскова, і пра спальванне Магілёва, пра спусташэнне Шклова і Копыся, пра бітву між маскоўцамі і ліцвінамі пад тым жа Магілёвам, у выніку якой “страшно было трупы московского гледьти; реку Днепр сильным трупом язовища загородили, иж колко недель днепровое рыбы не ядали и воды не пивали для великого гнюсу трупы московского” [11, 116].

Лівонская вайна была адной з трагічных падзей у жыцці Беларусі другой паловы XVI ст. Нашы землі сталі месцам крывавага гульняў (дас-

таткова ўспомніць бітвы і сутычкі пад Полацкам (1563), Оршай (1564), Улай (1564), Азярышчам (1564) і зноў Полацкам (1579). На старонках “Баркулабаўскай хронікі” няма спісаных з аўтапсіі або з пераказу баталістычных карцін, прысвечаных вышэйназваным падзеям. Гэта лагічна, бо яе аўтары не былі баталістамі ці паэтамі героіка-эпічнага складу. Яны былі летапісцамі, найперш скіраванымі на інфармацыю, таму гістарычны, фактаграфічны матэрыял у іх пераважае, і асабліва там, дзе размова ідзе пра справы цэлай дзяржавы. Менавіта гэтай скіраванасцю вытлумачваецца наяўнасць у “Баркулабаўскай хроніцы” і іншых афіцыйных дзяржаўных дакументаў: “Ліста Жыгімонта III ад 11 сакавіка 1592 года”; “Духоўнага прывілея Нікіфара” ад 10 кастрычніка 1596 года; “Ліста от пана некагораго з рокошу выписаного о новинах рокошовых”; “Универсала рокошового Року 1606, месеца сентебря 25 дня” і “Ассекурации, то ест вольности”.

Большасць з вышэйназваных дакументаў маюць гістарычную, гістарыяграфічную значнасць, а некаторыя, як, напрыклад, “Ліст Жыгімонта III”, і юрыдычную, бо ліст з’яўляецца не чым іншым, як каралеўскім прывілеем епіскапам-уніятам Кірылу Тарлецкаму, Гедэону Балабану, Лявону Збаражскаму і Гермагену (Рыгору Загароўскаму) на зраўнанне ў правах грэка-каталіцкага духавенства з рымска-каталіцкім, аб вечнай падтрымцы каралеўскай уладай уніяцкай царквы і яе епіскапаў “...яко верных подданных и богомольцов”, – “...паки остатнего живота их ставати будет”.

“Ліст Жыгімонта” змешчаны ў “Баркулабаўскай хроніцы” перад апісаннем Берасцейскага праваслаўнага сінода, які пачаўся 6 кастрычніка 1596 г. (аўтар памылкова падаў 1593), і гэта ў пэўным сэнсе сімвалічна. Па-першае, у ім вельмі ярка выражана пазіцыя польскага караля адносна уніі і яе духоўных бацькоў; па-другое, гэта своеасаблівы, падмацаваны каралеўскім подпісам і кароннай пячаткаю пралог, уступ у справы уніі і падзеі, з ёю звязаныя. І апошняе, “Ліст Жыгімонта”, як і ўсё афіцыйна-дзяржаўнае, што было ўключана ў тэкст “Баркулабаўскай хронікі” ў аўтэнтычным выглядзе, паказвае на імкненне аўтараў чым паўней насыціць яе часавую прастору гістарычнай інфармацыяй самага рознага кшталту. Іншы раз нават не звярталася ўвага на храналагічную паступовасць. Так паступілі і аўтары гарадскіх летапісаў, віцебскага – М. Панцырны і С. Аверка і магілёўцы Т. Сурта і Ю. Трубніцкі. Першыя, акрамя звестак пра мясцовыя падзеі, уключылі ў сваю працу мноства выпісак з твораў знаных у свеце гісторыкаў і летапісцаў (Марціна Бельскага, Яна Длугаша, Пурывуса Пяткевіча, Мацея Стрыйкоўскага). А аўтары “Магілёўскай хронікі” змясцілі у ёй нават літаратурныя творы: вершаваныя пасквілі невядомых пісьменнікаў на польскага прымаса Міхаіла Радзьяёўскага і караля Аўгуста Другога, таксама “Замежны карнавал у Польшчы ў 1701–1705 гг.”, скіраваны супраць каранаванай

асобы і “саксончыкаў” з яго акружэння. Навідавоку працэс алітаратурвання гістарыяграфічных твораў, пашырэнне іх жанравага канону, адыход ад гістарыяграфічнага этыкету ў бок гістарычнай прозы і нават паэзіі. Падобнае ёсць і ў “Баркулабаўскай хроніцы”. Праўда, няма ў ёй “чужых” літаратурных твораў, затое ў многіх месцах яна настолькі літаратурна здатная, што было б вялікім грахам не аддаць належнага яе аўтарам, не назваўшы іх аднымі з лепшых пісьменнікаў – гісторыяграфічных канца XVI – пач. XVII стст., пачынальнікамі гістарычнай прозы ў нашай літаратуры, пачынальнікамі мемуарнай традыцыі.

Мемуарныя прыкметы – фактаграфічнасць, рэтраспектыўнасць, непасрэднасць аўтарскіх сведчанняў – у “Баркулабаўскай хроніцы” адшукваюцца няцяжка. І асабліва ў тых частках тэксту, якія А. Коршунаў назваў “уласнымі назіраннямі аўтара апошніх запісаў над жыццём сяла Баркулабава і яго ваколіц”.

Яны яшчэ не абсалютна выразныя, перадмемуарныя, аднак аўтарскі погляд, аўтарская пазіцыя адносна падзей ясна вычытваюцца ўжо ў самым пачатку твора. У запісе за 1579 год, дзе ідзе апавед пра няўдалыя аблогу і штурм літоўскім, мясцовым войскам, на чале якога стаяў баркулабаўскі ўраднік Андрэй Гудоўскі, Смаленска. Тут пазіцыя аўтара, ліцвіна, паспалітага высокапатрыятычная. Ён на баку сваіх суайчыннікаў, радуецца, што яны “под Смоленском и Рославлем... места выжгли, волости, села попустошили. Под замьком Смоленским мощно и охотне штурм мели...”, шкадуе, што “не дал им господь бог его достати албо выняти; з ласки божое з добычею великою до домов своих здоровы з доброю славою приехали...” [11, 117]. У той жа час у “Баркулабаўскай хроніцы” зусім адсутнічае *in nomine Domini omen* (жыццё пісьменніка). Для літаратуры канца XVI – пач. XVII стст. самым важным была падзея, “падзея палітычная, ваенная, сямейная, метэаралагічная” (А. Мальдзіс). Аўтарская асоба, яе прыватнае жыццё выяўляліся рэдка, і гэта было звязана з пераходным перыядам у літаратурнай творчасці: ад летапісу да мемуараў, ад фіксацыі падзей да іх белетрыстычнага адлюстравання, у якім ужо прыватнае жыццё мемуарыста як бы канструявала грамадскае і якое абавязкова падавалася праз прызму аўтарскай філасофіі і маралі. Такія творы з’явіліся ў нас пазней, і найлепшыя з іх – мемуары С. Маскевіча, Я.У. Пачобута-Адлянцкага, К. Завішы, М. Матушэвіча. У палякаў непараўнальным узорам такога твора з’яўляюцца “Мемуары” Я.Х. Пасека [10]. А пакуль вернай прыкметай перадмемуарнага пачатку ў “Баркулабаўскай хроніцы” служаць аўтарскія пачуцці, эмоцыі, перажыванні, праяўленне ўнутранага аўтарскага “я”, якое было характэрным для новага, рэнесансавага светабачання чалавека канца XVI – пач. XVII стст.

3. “Реестрь списань ... “ Ф. Кміты-Чарнабыльскага

Ф. Кміта-Чарнабыльскі увайшоў у гісторыю сярэднявечнай беларускай літаратуры як аўтар 30 рэзідэнцкіх лістоў-пасланняў, якія ён у перыяд з 6 снежня 1573 г. да канца 1574 г. даслаў панам радным і іншым высокапастаўленым асобам Вялікага княства Літоўскага.

З’яўленне лістоў Ф. Кміты-Чарнабыльскага не было выклікана яго ўнутранай рэфлексіяй ці жаданнем увекавечыць сябе ў аналах гісторыі. Яны з’явіліся ў выніку службовай неабходнасці, як абавязак, які патрэбна было выконваць у межах пэўнага “этыкету” і рэгулярна, нягледзячы на стан душы, здароўя, матэрыяльнага становішча. Ні Леў Сапега, які ў 1609–1611 гг. вёў перапіску са сваёй жонкай Альжбэтай Радзівіл, ні “венскі трыумфатар” Ян III Сабескі, пасылаючы поўныя шчырасці і каханні лісты Марыі Казіміравай (Марысеньцы) з французскага дома Д’аржэ, не былі ў рангу канылярыстаў. Падобна аршанскаму стараству чынiў справаздачу Ян Пятроўскі, які быў рэзідэнтам Андрэя Апалінскага пры Стэфане Баторыю, калі апошні ў 1581 г. асадзіў Пскоў. Рэзідэнтам князя Станіслава Кароля Радзівіла быў і Казімір Сарнецкі, які штотыдзень адсылаў свайму патрону інфармацыю пра жыццё двара Яна III Сабескага. У пэўнай ступені як рэзідэнцкія справаздачы, толькі ў форме гістарычных запісак, мы можам разглядаць апісанне дыпламатычных місій Сігізмунда Герберштэйна і Джэрома Гарсея ў Масковію да цара Івана Васільевіча Грознага. З адной толькі розніцай, што яны прызначаліся для шырокай еўрапейскай аўдыторыі і тэматычна ахоплівалі ўсе сферы тагачаснага рускага грамадства, ад быту і нораваў народа, да знешняй і ўнутранай палітыкі самадзержца. Блізкі да іх і Мікалай Крыштаф Радзівіл са сваёй польскамоўнай “*Peregrynacyjej do Ziemi Swiętej*” [7], які з пазіцыі рэнэсансавага чалавека апісаў экзатычны свет Егіпта і Палесціны. “Перэгрынацыя...” імпануе перш за ўсё шырокай шкалай назіранняў. Назіральнасць Радзівіла часта бывае даволі дробязнай, аднак яна заўсёды індывідуальная і становіцца выразнай у візуальным і нават пластычным апісанні прадметаў. У гэтым сэнсе Радзівіл даходзіць да дасканаласці, імкненне да дробязяў указвае на характар гэтага чалавека, якога цікавіць “усё і ўся”, і на пісьменніцкі талент. Філон Кміта-Чарнабыльскі не адбываў падарожжа ў Святую Зямлю, але ён у многім падобны да Радзівіла: па самавыражэнні, цікаўнасці і дапытлівасці, па спосабу падачы інфармацыі, якую ён атрымліваў ад сваіх калегаў, па Божым дары да слова нарэшце.

Неаспрэчна, што “Реестрь списань, которые есьми листы через посланьци мои, даючи ведать о князю великом и о новинах, о которых мне шпеги мои з земли его неприятельское московское ведати давали...” Ф.Кміты сёння справядліва вылучаны з чыста эпістальнага жанру і ўключаны ў кантэкст гісторыка-мемуарнай літаратуры. А калі ўлічыць, што лісты ўкладзены ў храналагічным парадку, а інфармацыя збіралася,

правяралася, адпаведным чынам афармлялася і толькі пасля гэтага дастаўлялася адрасатам, то іх можна назваць і дзённікавымі справаздачамі. З адзнак эпістальнага жанру ў “Реестре...” засталіся толькі тытулаванне ды ўвядзеныя звароты кшталту “освенционные а ясновельможные, милостивые панове рада Великого княжества Литовского, панове а панове милостивые”, а таксама даты напісання. Зразумела, што не ўсе “Лісты...” Ф. Кміты раўназначныя па аб’ёме пададзенай інфармацыі, па літаратурна-эстэтычнай арганізаванасці, па моцы аўтарскіх эмоцый. Кульмінацыйнай менавіта мастацкасці Ф. Кміты сталі лісты да Я. Валовіча ад I.VI.1574 і 5. VII.1574 гг. Яны, як пісаў А. Коршунаў, “...выходзяць за рамкі службовых данясенняў і набываюць характар вострапубліцыстычных артыкулаў, прасякнутых пафасам бязлітаснага выкрыцця закулісных махінацый кіруючай верхушкі Вялікага княства Літоўскага і яе капітуляцыі перад відавочным дыктатам ганаровай і нахабнай польскай феадальнай знаці” [11, 19]. Проста сказаць “артыкулы” – гэта значыць нічога не сказаць пра жанрава-стыльовую сутнасць допіса-даносу. Жанрава лепшыя допісы Ф. Кміты блізкія да летапіснай рэліяцыі (бо аб падзеях, людзях), але яны – і ўласна проза, як нарацыя, як апавед. Гэта можа быць блізкім і да навелы (“...татар, повядают, войска великие, мизи которыми три царевичи, а стоят уже в земле его, в полях пустых, на урочищах в лужках овечих. Ино против них зготовал, дей, войска свои немалые и положил около реки Оки, при которых и гуляй-городов набудовал, дей, немало...” [11, 64], і да эцюда (...не дай Бог ляху быть! Вырежет Литву, а Русь поготову!” Давно резать погане литвина, и тот, де с прырожения природы на себя сам необачное... просто як овца: где их больше берёт волк, там оне дальше за ним идут!...” [11, 87], і да аўтарскага маналога – ляманту – разважання (“... а естли каждый о себе мыслить, и я пак, милостивые панове, чы бестыя, абы о животе моим промышлять не мел? Будет добро – будет. А не будет – горш сего не будет. А ничего! Межи людей, а не на староне згину...” [11, 62]).

Як бачна, Ф. Кміта ў сваіх “Допісах...” інтуітыўна дайшоў да скарыстання розных жанравых формаў у іх пачатковым варыянце, у іх дзіцячым узросце. Яны розныя, але ў іх многа тыпалагічна блізкага, паралельнага. Найперш – лёгкі спосаб апавядання, словы як бы самі злітаюць з вуснаў старасты, і бачыцца ён нам не старастам хілай і ўбогай крэпасці, а сказальнікам, чыё слова ўзгадавана на мудрасці, дасціпнасці, маральнасці слова народа. І лямант Ф. Кміты ў яго слоўным выражэнні – ад народных лямантаў-плачаў, практыкавацца ў якіх беларусам заўсёды хапала прычын і здатнага матэрыялу. Ф. Кміта быў патрыётам, верна службыў свайму краю, добрасумленна выконваў абавязкі старасты “скгнилого и голодного” прыгранічнага горада і рэзідэнта паноў сенатараў, у тым ліку і Яўстафія Валовіча. Як у “Хроніцы Быхаўца” ў сувязі з аўтарскім патрыятызмам узнікла паэтычнае апісанне пахода князя Альгерда на Маскву, так у Ф. Кміты многія моманты яго перапіскі па той

жа прычыне займелі стыль мастацкай гістарычнай прозы, будучы дадзеныя вобразна і эмацыянальна. Патрыятызм аршанскага старасты не быў належна ацэнены, часта нашчадак “літоўскага Ганібала” (так у народзе празывалі яго бацьку Сямёна Кміту) са скрухай і адчаем, нават плачам звяртаўся да сваіх апекуноў з просьбай уважыць яго заслугі, яго худароднае становішча: “Нещасный есьми дворянин, згиб есьми в нендзы, а больш з жалю: люди на кашы переели кашу, а я з голоду здох на сторожы! Помсти, боже государю, грехопадение, хто розумеет! Бо придет час, коли будет надобе Илии Муравленина и Соловья Будимировича придет час, коли служб наших будет потреба!” [11, 84].

Такія абзацы ў “Лістах” Ф. Кміты-Чарнабыльскага – гэта сапраўды вышыня літарацкасі стылю, гэта выява літаратурнага таленту, голасу жывога чалавека. Гэта публіцыстыка з пафасам асуджэння і выяўлення сябе як літаратара, знаўцы нацыянальнага мастацтва, фальклору, іх вытокаў, гістарычных каранёў. Упамінанне Іллі Мурамца і Салаўя-разбойніка – гэта шматзначна, гэта красамоўна, бо сведчыць, што памяць літаратара XVI ст. не пазбаўлена памяці пра легендарнае мінулае краю. Подых гістарызму – ў фундаменце, у пачатку нацыянальнай прозы. Мы можам успомніць гістарызм “Слова пра паход Ігаравы”, які быў звязаны з успамінам аб часе Траянавым. Ф. Кміта-Чарнабыльскі, відаць, першы ў сваё ліставанне ўплёў легендарную гісторыю, яднаючы яе са сваім часам. Гэта былі першыя прыступкі ў гістарызацыі нацыянальнай прозы. Ф. Кміта-наратар, ён эпістальны, эмацыянальна-экспрэсіўны, публіцыстычны. З гэтага ён паўстае ў поўны рост як асоба, як чалавек неспакойнай душы, філасафічны і маралістычны, мудры мудрасцю народнай этыкі, хрысціянскай ідэалогіі.

Аднак самым, як нам здаецца, літаратурна і эстэтычна арганізаваным у перапісцы Ф. Кміты з’яўляецца ліст “До Остафея Волловича, каштеляна троцкаго”, датаваны 5 жніўня 1574 г. Традыцыйна, “тым же обычаем”, як і да ўсіх паноў сенатараў Вялікага княства Літоўскага, распачаў Ф. Кміта гэтае пасланне. Навін, “годных ведомости”, аднак не мае, а пачаў з разважанняў пра тайныя ўцёкі Генрыху Валуа з польскага каралеўскага трона. Такой падзеі Ф. Кміта не разумее: “Дивные суть судьбы божи! Мы от ворот, а он дирою вон. Не только нам того розумети, але такого государского отъеханя всему свету не вместити! Неслыхана от веку, абы хто слепорожену отворыл очи; так и помазанцу божему тым способом од подданных своих уехати! Ова, второй ест Нептонов (?). Бы ту в (аша) м(илось), п(ан) м(ой) милостивый, уши свои мел! Який же около того шмер на Москве, який пры границах! Страх божий! О всем все ведают, прекладаючи то живот государский, яко был в руках наших, которая ему была вчастность, який покой, яковая вдячность, што за роскош, што за послушенство, якая соромота через цедулы, за очи и в очи, якая преспечность здоровья его. Яка тепер обелживость, похвали, одповеди! Если бы чо-

го кому не дал, если бы теж, ведле права, кому судил, вытегаючи ременья з нас? И што за выхованье мел, уруганя, посмеху, прикростей самому и слугам его французам, розберанем маетности его, именей, скарбов? Див божий и страх божий! Не вымовить, не выписать того человек не може” [11, 85–86].

Выпісаны абзац ліста больш публіцыстычны, чым скаргі Ф. Кміты на сваю нядолю. Ён выяўляе Ф. Кміту як удзельніка дыскусіі, дыспута. Можа гэты ўдзельнік зашматслоўны, але гэтая дыскусійнасць зноў жа з гістарычнымі, перадусім скарынаўскімі каранямі. Яна, можна сказаць, канфліктная і расшырала эмацыянальны дыяпазон прозы з доляй іроніі, толькі што не вельмі гнеўнай, сярэднявечнай, якая ўжо ў чымсьці перадасветніцкая. Такія эпістальярныя пасажы несумненна былі на шляху да прозы ў яе перш за ўсё мемуарным варыянце.

Як чалавек сярэднявечча Ф. Кміта ідэалізуе маскоўскага самадзержца Івана Грознага. Яшчэ ў лісце ад 13 сакавіка 1574 года ён з павагай расказваў пра яго мудрасць, з якою той прымаў Даўлет Гірэя, пасла крымскага хана. Цар, пераапрунуўшыся ў сялянскае адзенне, сеў “на месцы своем государском”, перад сабою паставіў слуг з сякерамі, а сына, у такім жа адзенні, пасадзіў побач з сабою. Калі з’явіўся Даўлет Гірэй і сказаў Грознаму, што чакае хан вяртання Казані і Астрахані і каб з кожнага свайго чалавека цар даў хану па грыўне, то стане тады з Крымам мір на вякі, а калі такога не зробіць, то будучь у рускай дзяржаве летам госці, і ў напамінак пасол падаў Грознаму “голый нож”, знак вайны. На што самадзержца адказаў: “Цар, де господар твой, просит мене о дань, ино, де, нечего дати – он мене всего сам ограбил, а то ты, посол его, видиш, в чом я тепер сежу и ничего не маю, а што маю, то посылаю”.

Знявши, де, тот з себе бараний шлык, а з сына такой же другий, и тому послу дал.

“А што, де, мне упоминается о царства мои, тому, де, быти не мощно. А обещается, де, ко мне на лето бысть гостем, я, де, его жду и браги, де, дополна навару. А послал мне через тебе, посла своего, нож, а я ему посылаю топор” [11, 55]. Падаючы рускага цара хітрым, заступнікам сваіх царстваў (не тое што Генрых Валуа) і сваіх падданных Ф.Кміта вырашаў дзве задачы: па-першае, ён выконваў абавязкі рэзідэнта-інфарматара; па-другое, гэтай інфармацыяй імкнуўся зрабіць Яўстафія Валовіча прыхільнікам тых, хто хацеў бачыць Івана Грознага на каралеўскім троне Рэчы Паспалітай. І па-трэцяе, Ф.Кміта не быў у Братошыне, не чуў ні слоў Даўлет Гірэя, ні самога цара, а запісаў іх ад слугі віленскага мешчаніна Лукаша Мамоніча Аляксея. Запісаў ёмка, выразна, быццам усё жыццё займаўся літаратурнай творчасцю, а не дачаснай службовай перапіскай. Такім чынам Ф.Кміта-Чарнабыльскі выяўляе сабе валадаром жывапіснага слова ў перадачы простаі мовы няўласна-простаі, а ў вуснах рускага цара спростанародненай (гэтае “де”, “да”). Зноў жа ўсё гэта знак набрыняцця

прозы, каранаванне яе ў эпістальнай форме карцінным пачаткам, іграю сімвалаў і іранічнасцю.

У гэтай сувязі ізноў успомнім летапіснае апавяданне пра паход князя Альгерда на Маскву з “Хронікі Быхаўца”, асабліва яго зачын. Ф. Кміта і невядомы летапісец практычна ідэнтычныя ў перадачы слоўных дэталей перамоваў, у скарыстанні дыялога і сімвалічных знакаў вайны і міру. Тут аршанскі стараста ўжо не толькі інфарматар, а сапраўды выдатны апавядальнік, фантазёр, мастак.

Наколькі выразны ў стылі Ф. Кміты літарацкі пачатак, настолькі выразна яго эпістальская манера ў блізкасці да фальклору. Фальклор як бы падпірае эпістальны талент Ф. Кміты-Чарнабыльскага. Ён надта і надта каларызуе яго пісьмо, прыказкі нібы зрываюцца з вуснаў самаахвоць (“И каши не хочу, и по воду не пойду”, “ожогшыся на молоце, велено на воду дуть”; “коли топили – топор давали, а выплывши – ни топорища”; “солгавши спаслися” і іншыя). Пісьмо пісанае, яно ў Ф. Кміты як жывое маўленне. Нібы з жывых вуснаў яно злятае, размоўнае, народнае, робячы выявы таксама народнымі.

Многа ў лістах і параўнанняў (“Ово просто есмо як рыба в омуте: слепи, неведоми!”), афарызмаў (“Постави, господи, законодавца над ними, да розумеют языци, яко человекий суть”, “бог и слепому очи отворит”, “заповедь господня издалече просвещает очи”) і г.д. Увязаныя ў структуру кмітаўскай інфармацыі, яны разрываюць межы звычайнага ліста-справаздачы пра падзеі ў Рэчы Паспалітай і Маскоўскім царстве, робяць яго сапраўдным белетрыстычным апавяданнем, праўда, больш статычным, апісальным, чым дынамічным. Дынамізм аповеду ў Ф. Кміты рэдкі. У яго, можна казаць, няма герояў (акрамя самога), таму ён не піша пра іх учынкi, думкі, не абмалёўвае характары, не разважае над прыналежнасцю чалавека да сіл добра і зла, як яго сучаснік Ф. Еўлашоўскі, які падзяліў персанажаў сваіх “Успамінаў” на аб’екты дыяметральна супрацьлеглыя, як кніжнікі XI–XIII стст., што карысталіся універсальным рэлігійна-сімвалічным прынцыпам адлюстравання падзей і чалавека Ф. Кміта-Чарнабыльскі не быў кніжнікам, прафесійным пісьменнікам. Ён быў жаўнерам, галоўным “інструментам” якога была шабля, а не пяро. Але “Реестр списань, которые есьми листы...”, нягледзячы на яго рацыяналізм і прагматызм, бачыцца нам важнейшай пазіцыяй у станаўленні нарацыі ў старабеларускай прозе ў яе мемуарным варыянце.

М. Чачулін, адзін з першых рускіх гісторыкаў літаратуры, вызначаючы значэнне і месца мемуарных твораў у шэрагу гістарычных крыніц, амаль што знамянальна выказаў думку аб тым, што калі цяперашніх мемуарыстаў, якія цвёрда помняць, што рана альбо позна іх запіскі будуць надрукаваны, можна западозрыць у нейкім недахопе шчырасці, у імкненні пакрысавацца, выставіць сябе лепшым, чым быў у сапраўднасці, то нічога гэтага нельга дапускаць у старых рускіх

мемуарыстаў... Большасці з іх напэўна: ў галаву не прыходзіла, што іх творы потым стануць вядомы тысячам чужых людзей. Яны, несумненна, пісалі, як думалі. Проста разварушаная разумовая дзейнасць, бачанне масы навацый, якія ўвайшлі ў іх жыццё, падштурхоўвалі іх на параўнанне новага і старога, пры параўнанні ж з'яўлялася жаданне запісаць. Сказанае цалкам можна стасаваць да С. Маскевіча, Я.У. Пачобута-Адлянцкага, нават да Ф. Еўлашоўскага, але ні ў якім разе не да Ф. Кміты-Чарнабыльскага. Ён не параўноўваў новае са старым, традыцыйна, па абавязку службы запісваў неабходную інфармацыю на паперу. Іншая справа, як запісваў і што ўплывала на манеру запісвання. Разгорнутае апавяданне чытаем мы звычайна ў Ф. Кміты тады, калі ён піша ў стане афекту, выкліканага або несправядлівымі адносінамі да яго асобы з боку паноў сенатараў, або стрэсавымі сітуацыямі. Па гэтай прычыне нагадаем яшчэ адзін ліст, які быў напісаны ім да троцкай кашталяншы Феадоры з Сапегаў Валовічавай. Гэта адзіны ліст з “Реестра...”, які быў адрасаваны жанчыне, не каханай ці жонцы, а магнатшы, пані і заступніцы.

“Милостивая государине, челом же бью и, поклекнувши сердцем и коленми, унижоне прошу! Утоли свою панскую таковую жалость, а не нарушай здоровья своего панского для негодного и нендзного мене, слуги своего.

Не чыню такового о том писаня моего к самой особе в(ашей) м(илости), государини моее, але только шырокую оную реч, якобы вкратце взявши, до е(го), м(илости) п(ана) троцкого нешто давам ведаць. Хотя было и первой дано знать, але муселосе то за трудностями е(го) м(илости) панскими у е(го) м(илости) препомнеть. Што обачыць будеш рачыла там таковое жродло, с чего тот здрой вышол, а на мне, слуге малом в(ашей) п(анской) м(илости), в таких послушенствах будучи повинному, не будете рачыли далеко вины класть прикладом нашего збавителя: “Хто во мале верен, и во мнозе верен..” [11, 74].

Нават у прыватным лісце, дзе здавалася б, ідзе простая інфармацыя, просьба і нізкапаклонства (“...Милостивая государыня, челом же бью и, поклекнувши сердцем и коленми, унижоне прошу!”), Ф. Кміта-Чарнабыльскі не можа не праявіцца як літаратар. У чым ён праяўляецца? У метафарычнасці (“жродло, с чего тот здрой вышол”), эпітэтах (“слуге малом”), сутыкненні літоты з гіпербалічным узвышэннем (“а на мне, слуге малом в(ашей) п(анской) м(илости), в таких послушенствах будучи повинному, не будете рачили далеко вины класть прикладом нашего збавителя...), ва ўпляценні ў тэкст біблійных элементаў (афарызмы – “а если у скрытых речах не будет хто верен, а у открытых тому хто веру имеет?”), у спробах самому быць афарыстычным (“лепей же што есьми жив, нижли б вжо по могиле и трава поросла”, “...если б-гого боже, не дай! – за несчастем яким, с панов спадши, а на мне обурыло, мусел бы и иных чых скуры ремень при том быть” [11, 78].

Такім чынам, і ў малой форме ліста Ф. Кміта-Чарнабыльскі застаецца. як ужо адзначалася вышэй, літаратарам, прычым, яго творчы варштат багацее, ён дае прыклады выкарыстання прыёмаў, якіх у іншых лістах няма (тых жа афарыстычнасці і гіпербалізацыі) або ёсць у адзіным варыянце. Гэта – праява літарацкай школы – прыклад, як адбывалася нарошчванне апавядальніцкага ўмельства.

У “Лісце да Тэадоры Валовічавай” панегірызм і кмітаўскае нізкапаклонства, яго лямант вынікаюць з канкрэтнай сітуацыі, а менавіта з апалогіі. Аршанскі стараста апраўдваўся ад абвінавачанняў, якія былі яму прад’яўлены ў 1573 годзе на Рудніцкім з’ездзе кіраўніком польскай пасольскай місіі да Івана Грознага Міхалам Гарабурдам і інш. Апалогія, як ужо адзначалася, часта сустракаецца ў творах аўтабіяграфічнага характару. У пэўнай ступені такімі з’яўляюцца “Мемуары” польскамоўных аўтараў С. Маскевіча, Я. Цадроўскага, Я.У. Пачобута-Адлянцкага, беларускамоўнага, але з моцным польскім ухілам Ф. Еўлашоўскага і інш. Перапіска Ф. Кміты з панамі сенатарамі Вялікага княства Літоўскага не з’яўляецца аўтабіяграфіяй ці мемуарамі ў іх сучасныя разуменні. Можна казаць толькі пра пэўны і не такі працяглы адрэзак жыцця гэтага чалавека, які па неабходнасці, можа нават па прымусу быў запісаны на паперы і займае выгляд мемуарападобнай канструкцыі. Тут навідавоку кмітаўскае “я”, адсутнічае рэдагаванне, якое залежыць ад дыстанцыі між фактам і момантам яго фіксацыі. Апавядае Ф. Кміта няроўна, калі сутнасць апавядальніцтва разумець толькі ў эмацыянальна-вобразным або паэтычным праяўленні. Ф. Кміта – дакументаліст, асаблівая ж якасць дакументальнай літаратуры – яе ўстаноўка на аўтэнтычную дакладнасць, адчуванне якой у адрасата не павінна страчвацца і якая, урэшце, на паперы можа не заўсёды адпавядаць рэальнаму факту. Фактычныя адхіленні ёсць і ў Ф. Кміты, але яны не адмяняюць устаноўкі на аўтэнтычнасць як першы прынцып кожнага з яго 30 лістоў. З аўтэнтычнасці вынікаюць пазнавальныя, маральныя, эмацыянальныя магчымасці, блізкія да мастацкай літаратуры.

Такім чынам, выпадак, бег падзей, гістарычная “акцыя”, факт – цэнтральныя прадметы зацікаўленасці Ф. Кміты. Справаздачна-храніцёрскі падыход (а мы бачылі, што Кміта яго прыняў) меў свае наступствы ў яго рэагаванні на любую змену сітуацыі: ад дзяржаўнай ступені да дробных выпадкаў прыватнага жыцця. Гэтыя прычыны мелі сваё эпічнае значэнне праз самапастаўленне націску на змястоўны запіс, на злучэнне падзей, на іх упарадкаванне. Інакш, Ф. Кміта асвойваў розныя спосабы апавядання, выпрацоўваў яго стылістычныя строі, і ў гэтым сэнсе чым большы яго індывідуальны ўклад у акругленне разнароднага матэрыялу, тым больш упэўнена мы можам гаварыць пра частковае фармаванне і заклад у “Рэстры...” фабульных сюжэтаў, карцінаў і вобразнасці.

4. Ф. Еўлашоўскі і яго “Успаміны”

Гісторыка-мемуарная літаратура Беларусі другой паловы XVI–XVII стст., прадстаўленая даволі значнай колькасцю дыярыушаў, мемуараў, успамінаў, – арыгінальная, самабытная з’ява ў нашай культуры, роля якой мала ацэнена. Літаратуразнаўцы, гісторыкі літаратуры амаль не заўважылі яе тэрыторыю, на якой зацікавілі б іх гісторыя мастацкіх форм, праблемы тэхнікі пісьма, стыль, тып нарацыі, аўтар-герой-наратар і інш. Часцей яны звярталі ўвагу на біяграфіі мемуарыстаў і на час, у які твая жылі. Толькі А. Коршунаў [11, 10] і А. Мальдзіс [9] пісалі пра каштоўнасць мемуараў як матэрыялаў уласна літаратуразнаўчых, але ў сваіх працах вышэйназваных праблем яны не ставілі і тым самым сцвердзілі толькі іх гістарычную каштоўнасць.

Несумненна, што культурнае і літаратурнае значэнне мемуарных твораў другой паловы XVI–XVII стст. было меншым у параўнанні з літаратурай, якую стварылі прафесійныя аўтары, але творы гэтыя выконвалі нязвычайную інфармацыйна-дыдактычную функцыю ў агульнай пісьмовай прадукцыі таго часу, маючы свой уласны, непаўторны воблік і перадусім уласнага героя.

Гісторыка-мемуарныя творы другой паловы XVI–XVII стст. былі напісаны беларускай шляхтай, сялянскіх мемуараў з гэтага перыяду мы не маем. Шляхецкае саслоўе тады знаходзілася ў цэнтры грамадскага жыцця Рэчы Паспалітай, удзельнічала ў шматлікіх ваенных паходах, рокашах. вызначала дзяржаўную і павятовую палітыку. Адсюль і цэнтральны герой мемуараў (дыярыушаў, успамінаў) – шляхціцы самага рознага стану і заслугаў: сярэднезаможныя (Ф. Еўлашоўскі, Я. Цадроўскі, Г. Пелгжымоўскі); жаўнеры (С. і Б. Маскевічы, А. Каменскі-Длужык, Я.У. Пачобут-Адлянцікі); дыпламаты і ваяводы (П.К. Абуховіч, Я.А. Храпавіцкі); магнаты (А.С. Радзівіл, М.К. Радзівіл-Сіротка). Розных па нараджэнні, па статусе, выхаванні, тэмпераменце гэтых людзей аб’ядноўвала шляхецкая патрыятычная ідэя роду, служба Рэчы Паспалітай, а таксама імкненне да пісьмовага ўвекавечання сябе, часу, падзеяў. А тое, што і як запісвалася мемуарыстамі XVI–XVII стст., вынікала ізноў жа са статусу, адукацыі, роду заняткаў, акружэння, удзелу ў палітычных справах, якія ў адных, як у Ф. Еўлашоўскага, вымяраліся ўзроўнем павета, а ў іншых, як у Я.А. Храпавіцкага, – маштабам цэлай дзяржавы. Ніхто з названых мемуарыстаў не мог запісаць усё, што адбылося з ім на працягу жыцця. Кожны з іх меў права выбару матэрыялу, яго селекцыі, і кожны скарыстаў гэтае права па-свойму.

Першы беларускі мемуарыст Ф.М. Еўлашоўскі (1546–1617/1619?) нарадзіўся ў Ляхавічах і пражыў не кароткае, па мерках простага чалавека, жыццё. За гэты час быў ён на службе ў войску Вялікага княства Літоўскага, аказваў розныя паслугі польскім каралям Жыгімонту II Аўгусту, Стэфану Баторыю, Жыгімонту III Вазу, беларускім магнатам

М.К. Радзівілу-Сіротку і Я.Г. Хадкевічу. За добранадзейнасць, сумленнасць і руплівасць у працы ў 1577 г. атрымаў ён ад стырнавых Рэчы Паспалітай пасаду пінскага і сервечскага мастаўнічага, а ў 1592 г. – навагрудскага падсудка. Радзівілы і Хадкевічы падтрымлівалі яго матэрыяльна і духоўна. Багаты жыццёвы вопыт, бачаныя на свае вочы ваенныя і палітычныя падзеі краю, людзі, што сустрэліся Ф. Еўлашоўскаму на яго жыццёвай дарозе, сямейныя і дамашнія справы, інакш, “*Otia publica*” і “*Otia domestica*” мемуарыста ляглі ў аснову яго “Успамінаў”, канструяваць якія пачаў ён у 1603 годзе. Не па свежых слядах падзей, а рэтраспектыўна, з вышыні пражытых гадоў, будучы сталым і мудрым чалавекам.

“Успаміны” Ф. Еўлашоўскага – гэта лапідарна-лаканічна акрэслены індывідуальны лёс прадстаўніка сярэднезаможнай шляхты Беларусі другой палавіны XVI – пач. XVII стст., які самім ходам абставін быў уключаны ў падзеі аб’ектыўнай рэальнасці. Але галоўнае, што вызначыла фабулу яго працы, было “*De vita sua*” (лац. – маё жыццё), імкненне гэтага чалавека да суб’ектыўнасці, сцверджання свайго ўласнага “я”.

“...Я, Фёдор Евлашовский, уродилэмсе от вышэйпомененых родичов моих в Ляховичах в року от нарожєня сына божого тисєча пятьсот сорок шостого, месяца февраля сємого дня, в неделю ночи пришлоє около полночи. И дано ми имє ведлуг свята руского, которое было на он час в понеделок месяца февраля осмого дня...” [12, 32]. “...Дзякую я тебе, боже мой, ойче пана нашого Езуса Христуса, же межє иншими дары твоими далєсь ми на то был, же сє од заздрости устрєць мокгл так, же никгды сэрцєм моим не пановала и непотребного, яком знал по инших, жалю, хоробе якейсь подобного не чинила” [12, 64] і г.д. Пастаянная прысутнасць гэтага аўтарскага “я” не дає нам права ставіць Ф. Еўлашоўскага ў адзін шэраг з летапісцамі, хаця менавіта ў іх ён пазычыў асноўную форму падачы матэрыялу – пагадовы запіс. Будучы чалавекам адукаваным, мемуарыст, несумненна, ведаў пра існаванне летапісаў, магчыма, нават іх чытаў. Можна таксама дапусціць, што на форму пагадовых запісаў важнейшых падзей як свайго лёсу, так і жыцця краю магла паўплываць традыцыя запісных кніжак тыпу шляхецкіх “*silva rerum*” (лац. – лес рэчаў). Такую кніжку Ф. Еўлашоўскі мог весці, яна, магчыма, на схіле гадоў і дапамагала ўзнавіць факты мінулага, што паблеклі ў памяці або сцёрліся з яе зусім. Пачатак “Успамінаў” Ф. Еўлашоўскага згублены, на гэта ўказваюць словы “от вышэйпомененых родичов”). Сёння мы маем справу з няцэлым рукапісам, і самы істотны ў ім прабел адносіцца да 1596–1602 гадоў. А калі лічыць, што мемуарыст памёр не ў 1604, а ў 1617 ці нават 1619 г., то, напэўна, і пасля 2 снежня 1604 г. (гэтай датай “Успаміны” заканчваюцца) ён мог весці запіскі, якія таксама не захаваліся. Тым не менш пачатак сённяшняга тэксту “Успамінаў” бачыцца нам звычайнай біяграфічнай даведкай пра час, месца нараджэння, першыя крокі і

пачатковую навуку Ф. Еўлашоўскага. Дзіцячыя і юнацкія гады жыцця мемуарыста ўмясціліся ў яго ў чатырох абзацах і былі, несумненна, спісаны са слоў бацькоў або з дакументаў, якія захоўваліся ў дамашніх архівах. Падобныя біяграфы вычитваем мы і ў другіх мемуарыстаў, а Я.У. Пачобут-Адлянцікі называе нават хросных бацькоў, ксяндза і касцёл, дзе яго пахрысцілі. Асэнсаванае ўспрыманне жыцця, падзей і людзей у большасці будучых мемуарыстаў вяло пачатак прыкладна з 18 гадоў, – у Ф. Еўлашоўскага з 1564 г., з часу яго паступлення на ваенную службу і ўдзелу ў пераможнай для Рэчы Паспалітай бітве з маскоўцамі на рацэ Ула. У сувязі з гэтым, як бы апраўдваючыся, мемуарыст напісаў, што “...потом аж до уприкреня были ми частые язды на тые войны, а яко юж тераз упатруе, мало потребные, бовем же и Речи Посполитой не веле тэ войны приносили. А мне паметнэ зостали для утерпеня велких пригод, трудности, шкод и невыповеданых невчасов” [12, 32].

Мы не ведаем, колькі часу правёў мемуарыст на ваеннай службе, у якіх бітвах і авантурах браў яшчэ ўдзел. Ясна іншае. Ф. Еўлашоўскі, які лічыў сябе патрыётам Вялікага княства Літоўскага, не захачеў ваяваць за Айчыну, не ўбачыў сэнсу ў кровапраліцці. І ў далейшым сваім жыцці ён ніколі не лічыў ваенную службу той справай, якая магла б забяспечыць чалавеку матэрыяльны дастатак. Але праўдападобна, што менавіта ўдзел у Лівонскай вайне быў тым кульмінацыйным момантам, з якога пачалося фармаванне характару Ф. Еўлашоўскага, а заадно і асобы героя яго “Успамінаў”.

Я. Карскі ў свой час далучыў Ф. Еўлашоўскага да той шляхты, якая цікавілася мясцовай рускай пісьменнасцю, рабіла пераклады, распаўсюджвала іх, пісала самастойныя творы, займала розныя дзяржаўныя пасады на выбарах, была гатова выконваць даручэнні знатных паноў, апякунства якіх для дробнага дваранства было вышэй за дзяржаўную службу. Ф. Еўлашоўскі не пакінуў нам нічога, акрамя сваіх “Успамінаў”, прычым спісаў іх у познія свае гады, кіруючыся шляхецкай традыцыяй культывацці свайго роду, шляхецкім патрыятызмам і імкненнем застацца ў памяці нашчадкаў, каб такім чынам прадоўжыць сваё рэнамэ ўжо не фізічна, а духоўна. Яго “Успаміны” – гэта найперш папулярызацыя асноўных ідэалагічных канонаў сярэднезаможнай шляхты, папулярызацыя самога сябе. Падмацоўвае гэтае наша меркаванне распаўсюджанасць шляхецкіх мемуараў у Рэчы Паспалітай у XVII ст., якія пісаліся ў шырокіх маштабах і выконвалі інфармацыйна-дыдактычную функцыю, станавіліся панегірыкам сабе, своеасаблівым завяшчаннем. Ф. Еўлашоўскі ўсё жыццё служыў Мікалаю Крыштафу Радзівілу-Сіротку, які, як вядома, пакінуў пасля сябе апісанне свайго падарожжа ў Егіпет і Палесціну, якое ён здзейсніў на працягу 1582–1584 гг. Магчыма, яго “Перэгрынацыя, або паломніцтва ў Святую Зямлю” стала для мемуарыста той знешняй рэфлексіяй, тым штуршком, каб напісаць свае ўспаміны, а

імкненне людзей ніжэйшага стану хоць у нечым быць падобнымі на сваіх гаспадароў, аб’ектыўнае і зразумелае, як і “рада”, якую Ф. Еўлашоўскі пакінуў на старонках “Успамінаў” сваім дзецям, каб яны “при мне и по мне его княжеской милости, и дятком домови его княжеской милости прикладэм моим служить не вымовили и приняли” [12, 37].

М.К. Радзівіла ў сённяшнім літаратуразнаўстве (асабліва польскім) прынята называць чалавекам Адраджэння, бо экзатычны свет Егіпта і Палесціны апісаў ён з пазіцыі еўрапейскага Рэнэсанса, з ярка выяўленым індывідуальным пачаткам, вольна ад забабонаў, якія зацямялі вочы яго набожным папярэднікам. Ф. Еўлашоўскага чалавекам Адраджэння яшчэ назваць нельга. Ён – кансерватар, прыхільнік старога шляхецкага ўкладу, набожны, а яго гуманізм не распаўсюджваўся далей, чым на дамашніх, прыяцеляў-суседзяў і гаспадароў-магнатаў. У цэнтры яго філасофіі – Бог, ён для Ф. Еўлашоўскага, як для “робачка малого”, усё: заступніцтва і крыўда, помста і ласка, здароўе і немач. Урэшце, набожнасць мемуарыста не выліваецца ў штомінутнае галашэнне, вохканне і малітву. Не вельмі ўражваюць на старонках “Успамінаў” і хвалебныя панегірыкі іх аўтара ў аднасць Бога: ён у душы гэтага чалавека, з ім ён ніколі не вадзіўся, а толькі аддаваў тое належнае, да чаго ў духу хрысціянскай маралі прывучылі яго ў сям’і і касцёле. “Усё ў волі Божай”, – так думаў мемуарыст і адсюль, як пісаў А. Коршунаў “...усёдаравальнасць Еўлашоўскага да яго нядобразычліўцаў, якія псавалі яму настрой і прыносілі яму нямала непрыемнасцей” [12, 15].

Па веравызнанні мемуарыст быў каталіком-евангелікам, аднак да людзей іншай веры адносіўся талерантна, як у тых часы і многія насельнікі Вялікага княства Літоўскага. Паказальным у гэтым сэнсе з’яўляецца запіс Ф. Еўлашоўскага, датаваны 1566 годам. “Помне бовем и недавно прешлых часов, кгда дисейший папез Клименс еще кардиналэм был у кроля его милости Стефана в Вилни, седялэм у столу князя Балтроема Недвицкого, каноника виленского, з преднейшими слукгами влохами его. Тые же се, кгда доведели, жем евангелик, дивовалисе барзо, яко ме смял князь каноник на обяд свой взывать. А кеды им он преложил, жем в нас з того жадна ненависть не быва и милуемысе яко з добрыми приятелы, хвалили то влоши, мовечи, же ту бог живе, а кганили свое домове права, а радней неснаски” [12, 33]. Аднак пытанні рэлігіі не надта цікавілі Ф. Еўлашоўскага, хоць і жыў ён у час, калі былі заключаны Люблінская (1569) і Брэсцкая царкоўная унія (1596), апошняя мела самае непасрэднае дачыненне да яго веравызнання. Індыферэнтнасць да канфесійных спраў у рэальным жыцці перайшла і на старонкі “Успамінаў”. Факт Люблінскай уніі мемуарыст зафіксаваў як нешта будзённае і звычайнае, а пра Брэсцкую не абмовіўся ніводным словам (калі не думаць, што запісы з 1596 па 1603 гг. былі страчаны). Ф. Еўлашоўскі быў пратэстантам, для яго характэрны рацыянальны, нават прагматычны погляд на рэчаіснасць. Сваю ролю ў

гэтым сыгралі працэсы секулярызацыі ў тагачасным Вялікім княстве Літоўскім, якія пачалі паступова вызваляць чалавека ад абсалютнай залежнасці ад царквы і рэлігіі. Свецкае жыццё, якое вёў мемуарыст, вызначыла, нарэшце, і свецкі характар яго запісаў. Толькі так тлумачыцца нежаданне мемуарыста ўдзельнічаць у справах, якімі, на яго думку, павінны займацца асобы высокага духоўнага стану. Разам з тым Ф. Еўлашоўскі быў чалавекам забабоным, ці не язычнікам, калі верыў у існаванне лятаўцаў, баяўся грому і разумеў яго як пакаранне міфалагічнага Бога Перуна. Асабліва ўмацаваўся ў гэтым сваім разуменні ён пасля выпадку са Стэфанам Вадашынскім, якому “еще млодэму в Кракове от якогось преежчого кгвездара практыковано, же мял меть смерть от грому в року живота его шестедесентым...” [12, 40] і які сапраўды быў забіты громам, калі ў час навальніцы схаваўся пад хвойй. Вера ў наканаванасць лёсу, у праяўленне Боскай волі вычытваецца ў Ф. Еўлашоўскага пастаянна, і яна вельмі цесна звязана ў яго з паняццямі “добра” і “зла”, “справядлівасці” і “несправядлівасці”. “Зло” і “несправядлівасць” суадносіць мемуарыст толькі з іншымі асобамі, сам паўстае перад намі вялебным чалавекам, які ў сваім жыцці кіраваўся супрацьлеглымі паняццямі. Ідэалізацыя самога сябе ў Ф. Еўлашоўскага мае пад сабой рэальную аснову. Ён не мог пісаць пра сябе дрэнна, не мог пакінуць у спадчыну сваім дзецям прыклады амаральнасці, здрады, гультайства, нецнатлівых адносін да жанчын, хаця ў яго жыцці гэта магло і быць. Пісаў толькі пра ўчынкi і справы, якія павінны былі працаваць на аўтарытэт, стаць прыкладам, узорам для будучых пакаленняў. Тым болей, што ўкладаў Ф. Еўлашоўскі “Успаміны” рэтраспектыўна, маючы дуалістычны погляд на падзеі мінулага. Якраз з гэтага вынікае характэрная для мемуарнага жанру супярэчнасць, сутыкненне двух момантаў аўтарскай суб’ектыўнасці: таго, што ён бачыў, ведаў і перажыў у час здзяйснення падзеі і таго, што стала вынікам грамадскага меркавання, масавай свядомасці, таксама ім засвоенай.

Любыя мемуары па сваёй прыродзе выбарныя: мемуарысты маглі пісаць пра падзеі і людзей аб’ектыўна, а маглі заняцца і суб’ектыўным самарэдагаваннем. У выбарнасці рашаючую ролю мела памяць, у памяці ж найперш заставаліся падзеі драматычнага і трагедыйнага характару, а таксама выключныя асобы, якія ў найвышэйшай ступені паўплывалі на жыццё мемуарыстаў, іх дом і сем’я. Малаважнае, паводле ацэнкі мемуарыстаў, для будучыні або вядомае з іншых крыніцаў (“опускаю тоя, ведаючи, достаточне то од инших выписано” [12, 38] часта не знаходзіла месца ў іх споведзях. Селекцыя матэрыялу ва “Успамінах” Ф. Еўлашоўскага навідавоку. Ён не пісаў пра бытавыя дробязі, стан надвор’я, цэны на збожжа, а строга, кананічна падаваў інфармацыю пра грамадска-палітычныя падзеі ў Вялікім княстве Літоўскім другой паловы XVI – пач. XVII стст. праз прызму свайго светабачання, аб’ядноўваючы іх

сваёй прысутнасцю, абсервацыяй і розумам, дапаўняючы дамашнімі справамі, ствараючы ў цэлым свой аптрапацэнтрычны светавобраз, у якім сам выступаў галоўным героем. Разам з гэтым са старонак “Успамінаў” паўстае даволі шматлікая галерэя імёнаў і прозвішчаў сучаснікаў Ф. Еўлашоўскага. З аднымі ён быў добра знаёмы, другія – гэта яго родныя, сваякі і суседзі, трэцім – службёў, з іншымі яго звёў лёс у час службы Радзівілам, Хадкевічам і Рэчы Паспалітай. Не заўсёды мемуарыст дае ім сваё персанальнае права голасу, часцей толькі называе, характарызуе адмоўна ці станоўча, жадае добра ці, наадварот, пакарання за несправядлівыя да яго адносіны. Меркаванне волі часта яго падводзіла, бо многае залежала менавіта ад людзей і абставін. Людскую ўдзячнасць, як і няўдзячнасць, зведаў ён за жыццё не адзін раз. Быў удзячны тым, ад каго меў ласку і хто дапамагаў яму матэрыяльна, учынкi нядобразычліўцаў аддаваў на Божы суд, бо абсалютна верыў, што паступкі чалавека – гэта праяўленне волі Усявышняга, уставы якога нельга змяніць. Нязменнай субстанцыяй для Ф. Еўлашоўскага заставалася і іерхаічная лясвіца – ад караля да шляхціца, ад купца да смерда. Ён ганарыўся знаёмствам з урадавымі коламі, часта быў у каралеўскіх “потребах”, якія не заўсёды суадносіліся з яго мараллю і выхаваннем. У 1570 г. мемуарыст міжволі стаў удзельнікам любоўных спраў Жыгімонта II Аўгуста, якому пасля смерці каханай Барбары Радзівіл падданыя дастаўлялі наложніц. Пэўны час займаўся гэтым і Ф. Еўлашоўскі, хоць “ми, – як прызнаваўся сам, – та послугга мерзила” [10, 36]. Блізкія адносіны былі ў мемуарыста і са Стэфанам Баторыем, які ў “барацьбе з магнацкай апазіцыяй абапіраўся на каталіцкую царкву і езуітаў”, на сярэднезаможную шляхту, якой імкнуўся даваць прывілеі на землі і маёнткі. У ліку гэтай шляхты быў і Ф. Еўлашоўскі, яму кароль даў пасаду пінскага і сервечскага мастаўнічага. Аб’ектыўны ход падзей, смерць Жыгімонта II Аўгуста не дазволілі мемуарысту атрымаць заслужаных узнагарод. Даравальныя прывілеі на маёнткі (праўда, невядома якія) існавалі, але засталіся непадпісанымі каралём, што абярнулася для Ф. Еўлашоўскага вялікімі стратамі. Урэшце, каранаваныя асобы на старонках “Успамінаў” прысутнічаюць апасродкавана, ажываюць толькі праз голас аўтара. Іх партрэты, як, напрыклад, у “Дыярыушы” П.К. Абуховіча, псіхалогія, філасофскія рэфлексіі не вычытваюцца, што ўказвае на большую ступень гістарыяграфічнасці, чым літаратурнасці. Статычнасць, апасродкаванасць, безындывідуальнасць характэрна большасці асоб, што намінуюцца Ф. Еўлашоўскім. Характар, лёс чалавека ў канкрэтным адрэзку часу мемуарыст фіксаваў рэдка, але калі рабіў гэта, то з вялікім уменнем. Паказальны ў гэтым сэнсе сюжэт, у якім аўтар “Успамінаў” раскажаў пра забойства Уладзіміра Забалотскага. “Року 1580, месяца кветня 23, в суботу, на праяждцэ кроля яго милости Стэфана у Вилни, змовившисе его (міласць – А.К.) пан Криштоф Радивил, пан троцкий, гэтман великий с паном Воло-

димером Заболоцким, москвитинном. (Якобы Влодымир не хтял му чапки знять). Пришли потом до слов злых з обудву строн, здрады и отмиткэ. Кеды е(го) (міласць – А.К.) мовил пан троцкий на Влодымира, тэды Влодымир мовил: “самэсь такой”. За чим, образившисе, пан троцкий ехал до пана воеводы виленского, отца своего. Кторый, выслухавши скарки о тэн припадэк, так му рекл: “Не помстишь ли му се тэкго, тэды и я о тебе так розуметь буду, яко то он назвал”. “...А рано, в неделю 24 кветня, ведзонц пан троцкий о всем, же се Влодымир готовал до цэркви светое Пречистое, заехал с улицы и брони завелейской ку костелови с(вентэкго) Духа, где велкость людей пеших в кляшторе была. А ездни – в улицы. И, препустивши Влодымира за фортку, едни з строны, а другие з велких врот и с тэй улички указалисе, пред которыми шол пехотою Кгорецкий.

Маючи свой гнев на Влодымира, тот, споткавшисе, рутил Володымирови камнем до перси. А Влодымир добыл шаблицы, ктору носил с правэй рэнки, и левон се рэнкон бронил потэжне.

Москва, его слуги поутекали, окром Путилом, званого москвитина. Тот се самотреть з литвинами двема зостановил, але от велкости люди поранени за разэм были. А Влодымир, ку одной строне под муры складаючисе, уступовал. Там же его тот Кгорецкий кордом под правон персть препхнул, же юж без мовы вэ двух годинах умарл” [12, 46–47]. Для гістарыяграфічнай, летапіснай канструкцыі “Успамінаў” такая выразнасць, пластычнасць, нават псіхалагічны каментарый – рэдкасць. Гэтым дасягнута адлюстраванне рэальнасці амаль рэалістычна. Дыялогі тут (“кеды его (міласць – А.К.) мовил пан троцкий на Влодымира, тэды Влодымир мовил: “самэсь такой”) жывыя, драматычныя, апісанне падзей-разгорнутае, дакладнае, дэталі падрабязныя, уражваюць (“рутил... камнем до перси”, “добыл шаблицы... с правэй рэнки”, “ левон... бронил потэжне...”).

Здзіўляе і захапляе паўната апісання карціны самасуду Радзівіла-Перуна над Уладзімірам Забалоцкім. Расказвае Ф. Еўлашоўскі, з чаго тое сталася, як паводзілі сябе абодва героі, хто даў дабро на забойства чалавека і як гэтае забойства адбылося. Сваю пазіцыю (на чым ён баку, як прымаў падобныя рэчы як бацька, які меў сыноў, а адзін з іх у 1602 г. быў забіты ў Навагрудку Альбрэхтам Бруханскім) як хрысціянін мемуарыст выказаў не адразу, лістом ніжэй, і тым самым завяршыў сваё апавяданне пра недарэчную і нікому непатрэбную смерць Уладзіміра Забалоцкага. “Ям был добре вядом Влодымера, и не учинил того он с пыхи якей, не чапкуючи пану троцкому, але з мелянколиэй свэи велкей, же, ядонц, сам з собою мовил, мыслил. И частокроть на спотканю з паны мнял их, запомнявшисе, хоть кто друкгий чапкованем почастил. Те аж напоменный от слуг, водал за ним, водал за бога просечи, абы не мел за зле” [10, 48].

Ф. Еўлашоўскі не на баку забойцаў, ён шкадуе У. Забалоцкага. Псіхалагізм яго “Успамінаў” тут проста нечакана глыбокі, меланхалізм Уладзіміра – рэальна бачны, ад “сам з собою мовил” да просьбы, каб ніхто “не мел за зле”.

Драматызмам, трагедыйнасцю патыхае ад “Успамінаў” Ф. Еўлашоўскага, і гэта подых драматызму, трагічнага самой рэчаіснасці, якую назіраў мемуарыст, раскрыццё праўды жыцця, дзе пануе не Бог, не закон прыражоны, а людскія зайздрасць, грошы і купленыя на іх пасады, неўтаймаванае жаданне ўлады над людзьмі. Гэты жорсткі свет стаў першапрычынай смерці У. Забалоцкага, свет, які не раз караў і самога Ф. Еўлашоўскага.

Катаклізмы адбываліся ва ўсіх сферах, як вышэйшай, дзяржаўнай, так і ў ніжэйшай, прыватна-індывідуальнай. З іх складалася палова аб’ектыўнай рэчаіснасці, якая ўплывала на жыццё Ф. Еўлашоўскага: карала або ўзнагароджвала. Бог даў яму хваробу ад нараджэння – “інкубус”, ад якой ён многа пакутаваў, яна ж часта перашкаджала належным чынам выконваць даручэнні тых жа Радзівілаў і Хадкевічаў. Ранняя смерць бацькі прымусіла трыццацігадовага мемуарыста заняцца выхаваннем і матэрыяльным забеспячэннем братоў і сяцёр. Імёнаў братоў і сяцёр Ф. Еўлашоўскі не называе, затое поруч з сабою ўзвышае сваю жонку – Ганну Болатаўну – рэальнага чалавека, цікавую асобу. Рэальнасць адлюстравання тут спалучана з ідэалізацыяй. Не з жыццёвым усхваленнем Ефрасінні Полацкай, не з пазіцыяй Яраслаўны, душа якой у паэтычнасці язычніцкіх бостваў, не з летапіснай гераізацыяй Анастасіі Слуцкай, а з апавядальнай спакойнай нарацыяй у Ф. Еўлашоўскага.

“Тихое и веселое помешкане” з Ганнаю Болатаўнаю часта азмрочвалі людзі, якія “в зайзрость впадаючи, мовами своими фалшывымы нас щипали и розными способы иншими, а наконец и чарами прешкодить то усиловали”. Такім чынам, звычайная, дамашняя доля шляхецкай жанчыны другой паловы XVI – пач. XVII стст. нязвыкла абярнулася ва “Успамінах” яе ідэалізацыяй. Жонка Ф. Еўлашоўскага – асоба, характар, гераіня, на якой трымаўся дамашні ўклад і ўсё, што з яго вынікала: нараджэнне і выхаванне дзяцей, штодзённы надакучлівы быт, мараль і вера, дабрыня і спагада, цяпенне і спадзяванне на лепшае: “Пыха и зле мысли, – канстатуе мемуарыст, – снать, анэй никгды до сэрца не наступовали. Ку убогим, хорым и засмучоным людям упреймого милосердя (была – А.К.), же и в ноци, спать не могучи, о таковых рятунку мыслила и старане чинила. А хоть у вере русской трвала, але так бачне и не упорне, же на то наимнейшей незгоды не указовало” (42). Міласэрнасць, набожнасць, пакорлівасць, цнатлівасць – вызначальныя рысы большасці намінаваных жанчын, але ні адной, нават Ганне Болатаўне, не даў Еўлашоўскі выказацца, праявіць сваё ўнутранае “я”. Ён проста рэпрэзентаваў іх як адзін з момантаў інфармацыйна-падзейнага фону мемуараў, уключыў у рээстр як сваёй,

уласнай, так і грамадскай гісторыі. У гэтым яго заслуга перад усімі жанчынамі, якіх ён успомніў, яны сапраўды былі пакрыўджаны сярэднявечнай беларускай літаратурай, і хіба толькі агіяграфія аддала ім належнае ў асобе Е.Полацкай. Астатнія, што не ўзышлі на святы алтар, звычайныя працаўніцы, пакутніцы лёсу і часу, засталіся нам невядомымі.

В. Ключэўскі даводзіў: “Жыццё – не біяграфія, а павучальны панегірык у рамках біяграфіі, як і вобраз святога ў жыцці – не партрэт, а ікона”. “Успаміны” Ф. Еўлашоўскага не біяграфічны кодэкс, нават не біяграфія, гэта і не жыццё і не гістарычны раман, у якім маглі быць пастаўлены праблемы маральнага характару. У тагачаснай афіцыйнай літаратуры яны ўвогуле не стаялі, а абстрактнае разуменне чалавечай прыроды вымагала сярэднявечных пісьменнікаў аднастайна дзяліць усіх людзей (мужчын і жанчын) на добрых і дрэнных: тых, што пасля смерці пойдучь направа і атрымаюць узнагароду за сваю увяльбёнасць, і што пойдучь налева і атрымаюць заслужанае за грахі.

Дуалістычная мадэль свету і людскога грамадства – асноўная філасофская канцэпцыя Ф. Еўлашоўскага. Яна вытрымана паслядоўна, без адхіленняў. “Добра тое, што творыць сабе падобнае” і, наадварот, “зло нараджае зло”. Адсюль строга адмоўныя характарыстыкі персанажаў – Каінаў, як Віроўскага, Лахоўскага, Багушэвіча, і ідэальныя, як Аляксандры Крошынскай, якая была для мемуарыста чалавекам “невыведзянэй доброты, пани шляхэтна, бокгобойна, уроды пекнэй, а покоры векшей, як вере, же от пана бога и людей всех была милована...” [12, 45].

Наогул, персаналія ў Ф. Еўлашоўскага багатая: некалькі соцэн імёнаў. За кожным з іх – жыццё, лёс канкрэтнага чалавека ва ўсіх яго перыпетыях. Адлюстраваць усе іх ад дня нараджэння і да смерці Ф. Еўлашоўскаму было, вядома, не пад сілу, ды ён і не ставіў перад сабой такой задачы. Асобы – час – падзеі ў большасці выпадкаў выпісаны лаканічна, эскізна – тым не менш яны вельмі істотна спрыяюць уяве пра настрой і дух эпохі Ф. Еўлашоўскага, увідочненню яе побытавых рэаліяў, агульнага жыцця ў яго канфліктах, супярэчнасцях, у ціхіх радасцях і злыдных паступках, у веры, дараванні, талерантнасці.

Знамянальная, самакаштоўная гэтая галерэя персаналіяў, апісаная так ці інакш, больш вылучаная ці менш вылучаная, станоўчая ці нестаноўчая характарызуемая, ці толькі сваім упамінаннем у той ці іншы рад пастаўленая. У выніку ў цэлым мы маем зборны партрэт перш за ўсё беларускай шляхты другой паловы XVI – пач.XVII стст., маем яе тыпаж ад нізу да верху, яе вызначальныя рысы характару. Прадстаўнікі гэтай шляхты, урэшце, прадвызначылі і далейшае развіццё мемуаратворчасці на Беларусі, толькі пісалі яны, і не толькі пісалі, а і размаўлялі ўжо па-польску.

5. “Крылаты гусар” і яго “Дыярыуш”

“Дыярыуш...” Самуіла Маскевіча – першае нашае зацікаўленне, хаця дыярыушам яго можна назваць ўмоўна, бо толькі запісы за 1594–1604 гг. па-праўдзе маюць дыярыушавую форму. Меў рацыю Б. Хлябоўскі, калі назваў працу С. Маскевіча “мемуарамі літаратурнага кшталту, якія смела можна паставіць у адзін шэраг са знакамітымі гавендамі Я.Х. Пасека, бо спакрыўнёны яны не толькі пісьменніцкім талентам, але і падобнасцю тэмпераментаў, ладам жыцця, з той толькі розніцай, што дзеліць іх паўвеку часу” (16, 296). Падобнае пісаў і А. Брукнер: “Маскевіч, ліцьвін з польскім гумарам, напамінае Пасека...”, а “мемуары Я.Х. Пасека з’яўляюцца першым польскім гістарычным раманам”, які павінен стаяць побач з “Трыма мушкецёрамі” А. Дзюма і героямі Г. Сянкевіча. Што ж абумовіла такія высокія ацэнкі, дадзеныя “Дыярыушу” С. Маскевіча?

С. Маскевіч быў прадстаўніком паланізаванай беларускай шляхты, якая ў XVII ст. ужо стала фундаментальнай часткай у арганізме Рэчы Паспалітай і вяла актыўнае ваенна-палітычнае і творчае жыццё. Самай знакамітай і каларытнай яе фігурай стаў гусар, зідэалізаваны паэтамі і мастакамі як увасабленне ваеннай славы народа, прыклад мужнасці і патрыятызму. С. Маскевіч, па сцвярджэннях яго сучаснікаў, быў адным з самых вядомых у тагачасным гусарскім коле, даслужыўся да звання палкоўніка, а па заканчэнні службы, прыкладна ў 1625 г., заняўся ўвекавечаннем свайго жыцця на паперы. Яго “Дыярыуш” (1594–1621) – гэта дыярыуш жаўнера, які, кажучы словамі А. Сайкоўскага, “працэлепаўся на кані па аграмадных прасторах Еўропы ад Дуная да Фінскага заліва, ад Рыгі на Волгу і Дон” (14, 73). Гналі яго на Усход і на Запад жаданне прыгодаў, рабаўніцтва і экзотыка. І тысячы шляхецкіх дзеццокоў, падобных да Маскевіча, здабывалі на тым велізарным палігоне мілітарную навуку. Знайшліся сярод іх і тэарэтыкі, і барды, якія ў рэаліях, паэмах і мемуарах у пажары саміх падзей або праз некалькі дзесяткаў год пасля іх расказалі пра нечуваную кар’еру Самазванца, пра поспехі польскіх жаўнераў і драматычныя прыгоды палонных на неабдымных прасторах Поўначы і Сібіры, пра захоп пад кіраўніцтвам С. Жулкеўскага Крамля і трагедыіны эпілог таго захопу. Такім чынам, гістарычныя падзеі сталі здатным матэрыялам для мемуаратворчасці, для роздуму над сэнсам палітычных, ваенных, рэгіянальных спраў і ўвогуле для асэнсавання перажытага.

“Sam sobie gęde, sam wesoł będe” (“Сам сабе спяваю, сам вясёлы буду”), – такую цытату, даслоўны выраз з Любчанскага парэміялагічнага зборніка С. Рысінскага змясціў С. Маскевіч на першай старонцы сваёй працы ў якасці эпіграфа. Але ўжо радком ніжэй сам сабе і запярэчыў: “Komu co się nie złubi w moim opowiadaniu, niechaj mnie nie wini” (“Каму што не спадабаецца ў маім апавяданні, няхай мяне не вінаваць”). Як бачым, меўся на ўвазе канкрэтны адрасат, спадзяванне на будучага чытача,

што пацвярджае і працяг тэксту “Дыярыуша” з яго амаль ідэальнай асобай аўтара-героя, хоць такім, вядома, у жыцці сам С. Маскевіч не быў, але яго ўспаміны напісаны сапраўды быццам не рукою жаўнера, а спрактыкаванага агіёграфа ці паэта-панегірыста.

“Дыярыуш” С. Маскевіча пачынаецца 1594 годам, з часу паўстання С. Налівайкі, удзелу ў падзеях якога мемурыст не мог прымаць, будучы падлеткам. Мяркуем, што ўспаміны аб паўстанні – гэта пераказ слоў старэйшага брата мемуарыста Івана, які быў на полі бітвы пад Лубнам, дзе Налівайка дашчэнту быў разбіты, палонены і адпраўлены да караля. Маскевічаўскае “я” не праглядаецца да 1600 г., да пачатку паходаў войскаў Рэчы Паспалітай у Ліфляндыю. Удзельнікам гэтай выправы С. Маскевіч ужо быў – пры літоўскім падканцлеры С. Войне, пра што сам жа ўдакладніў: на “пары коней”, а не на адным, ці не дай Божа, увогуле без каня. Такім чынам, ужо з першых старонак “Дыярыуша” заўважаецца жаданне С. Маскевіча паўстаць перад нашчадкамі не худародным гусарскім звадыядышам без месца ў рээстры, а чалавекам годным вышэйшых шляхецкіх рангаў, дасканалым у паводзінах і маралі, прычым, як на полі бітвы, так і ў цывільным жыцці. Ліфлянцкая вайна не знайшла ў свядомасці мемуарыста аб’ёмнага баталістычнага адлюстравання. Гэта найхутчэй тлумачыцца тым, што малады ваёўнік быў тады пачаткоўцам у мілітарных справах, жаўнерам неспрактыкаваным і пераважна толькі сведкам таго, што дзеялася. Памяць мінулага бракла ад таго, што не самога мемуарыста было тое мінулае, што дарэчы абумовіла і бегласць падачы рэтраспектыўнага матэрыялу ў форме пагадавых запісаў, якія пакуль што ніяк не выяўлялі асобу аўтара-героя, а тым болей апавядальніка. С. Маскевіча, як і іншых мемуарыстаў, нельга ніякім чынам атаясамліваць з прафесіянальнымі пісьменнікамі і патрабаваць ад яго нейкага архілітаратурнага шэдэўра, тым больш што час на паняцце літаратурнасці тады яшчэ не наступіў. Паэтыка мемуарнага жанру ў другой палове XVI–XVII стст. Ішла пераважна ад летапіснай традыцыі, ад дамовых запісных кніжак тыпу “*silva rerum*” (лес рэчаў – лац.) і ад таленту самога “*homo scriptor*” – (чалавека пяра – лац.).

С. Маскевіч прэзентаваў нам у “дыярыушы” свет першых двух дзесяцігоддзяў XVII веку у трох вымярэннях: час (гістарычны, лінейны, а не міфалагічны), абставіны/падзеі і асобы і зноў жа ў гістарычнай перспектыве. Усё гэта ён аб’яднаў сваёй ментальнасцю, сваім аб’ектыўна-суб’ектыўным “я” і выразіў у слове, спакойным і мудрым, эмацыянальна-экспрэсіўным і нават гумарыстычным залежнасці ад факта або падзеі, якія станавіліся ў цэнтры ўвагі мемуарыста. Вызначальнымі, на якіх грунтуецца асноўны тэкст “Дыярыуша”, сталі падзеі Смутнага часу ў Масковіі, Дзімітрыяды – іх ключавыя моманты: бітва пад Клушынам, захоп Масквы з мэтай узвядзення на царскі трон польскага каралевіча Уладзіслава IV, аблога і абарона Крамля. “Галоўным акцёрам” той ваеннай кампаніі А. Сайкоўскі назваў гетмана С.Жулкеўскага, ён жа, на наш погляд, стаў і

яе галоўным інфарматарам у сваім выключным па літаратурных традыцыях і манументальнасці “Progrese i początku wojny moskiewskiej” (21). С. Маскевіч у гэтым сэнсе сціплейшы, ён не асэнсоўваў, як С.Жулкеўскі, увесь кантэкст вайны, які быў спаланаваны і вядомы толькі вышэйшым ваенаначальнікам. У С. Маскевіча свая канцэпцыя ваенных кампаній 1609–1613 гг. Яна – не статычная, бо падае дынаміку падзей і перыпетыі жыцця жаўнера ва ўсіх яго праявах – ад прычасця капеланаў перад бітвай і да, можна так сказаць, усеагульнага п’янства ў тагачасным польска-літоўскім войску. Пра п’янства неаднаразова пісалі і пазнейшыя за С. Маскевіча мемуарысты (Я.У. Пачобут-Адлянціцкі і Я.Х. Пасек). П’яныя звадкі адбываліся паўсюль і на павятовых сейміках і трыбуналах, у час таварыскіх застолляў. Сам жа С. Маскевіч з непрыхаванымі выдумкай і гумарам, па-народнаму дасціпна расказаў пра адну з гісторыяў пана Войцеха Бжэзіцкага, страшэннага гулякі і п’яніцы, які дапіўся да чорцікаў. С. Маскевіч, аднак, пра свае ўласныя адносіны да “малвазіі” нічога не гаворыць, як, нарэшце, і да Бога. Дзесяткі мемуарыстаў з XVII ст. у сваіх працах вельмі часта, вохваючы і енчачы, звярталіся да Ёсявышшняга – Маскевіч жа не надакучаў Богу малітвамі і просьбамі, хоць западозрыць яго ў атэізме нельга. Вядома, Маскевічаў час быў часам панавання касцёла і ні адна больш-менш значная падзея ў жыцці чалавека і дзяржавы не абыходзілася без уздзеяння касцёла. С. Маскевіч не заканчваў духоўных навучальных устаноў, ды і жыццё рана кінула яго ў школу мілітарную, жорсткую і небяспечную, і, здавалася б, ужо павінен быў бы сябраваць з малітваю – для сярэдневечнага чалавека пасрэдніцай між Богам і Зямлёй, таемнай і сакральнай. Аднак жа, відаць, С. Маскевіч болей спадзяваўся на свой мушкет, на жаўнерскі спрыт і ўдачу, а не на Бога і малітву. Бо ўвогуле, як гэта відаць з “мемуараў”, па натуры С. Маскевіч быў рабаўніком, валюнтарыстам, такім самым тыпам кандацэра, якім заўсёды быў акружаны. (такім жа на паўстагоддзе пазней стане і яго сын Багуслаў).

“Вайна жывіць жаўнера”, – такім правілам кіраваўся С. Маскевіч і тысячы яму падобных, якія на пачатку XVII ст. накіраваліся на ўсход, прымалі ўдзел у няўдалай аблозе Смаленска (1608–1609), бітве каля Клушына (1610), аблозе і абароне Крамля (1611), як і ў дзесятках іншых, больш-менш значных падзеях амаль пятнаццацігадовай авантуры Рэчы Паспалітай на маскоўскіх землях. Агрэсія закончылася ў 1618 годзе ў Дзуліне, дзе вялікія паслы ад абедзвюх дзяржаваў “прыгаварылі між вялікага гасудара нашага вялікімі расійскімі дзяржавамі і між вялікімі дзяржавамі – Каронаю Польскаю і Вялікім княствам Літоўскім перамір’е на 14 гадоў і на шэсць месяцаў”.

Усё пачалося 26 мая 1606 года. Менавіта гэтую дату меў на ўвазе А. Брукнер, калі пісаў, што “польская мемуарыстыка нарадзілася ў гэты дзень і год”. Скажаце, не ўсе з тых, хто ў складзе каронных войскаў перайшоў граніцу рускіх земляў, стаў пазней гісторыкам, летапісцам ці

мемуарыстам. С. Маскевіч – стаў, даў прыклад “Дыярыуша”, які пераўзыходзіць усе іншыя панарамнасцю ў разгортванні падзей, у якіх, у мінулым, непасрэдна удзельнічаў сам, іх каларытнасцю, выяваю як уласнай асобы, так і героя-апавядальніка. Толькі Я.У. Пачобут-Адлянцікі можа пасупернічаць з С. Маскевічам, хоць яго “Запіскі...” больш прыватныя, статычныя. Трафарэтнасць Я.У. Пачобута, як нам здаецца, вынікае з нізкага ўзроўню адукаванасці, што ўсведамляючы, мемуарыст пісаў: “У год 1655... мала што пабыўшы ў школах, і мала што вучыўшыся, а адслужыўшы хлапечыя гады, у год 1658, месяца жніўня 3-га дня, выправілі мяне іх міласці паны старэйшыя браты, параіўшыся з дабрадзейкай маткай нашай, на ваенную службу ў паспалітае рушэнне...” (8, 118). Але ў Пачобута ёсць і свае плюсы ў параўнанні са спадчынай Маскевіча, хаця бы тыя, што С. Маскевіч паўстае са старонак свайго “Дыярыуша” толькі ў гусарскай форме, у той час як Я.У. Пачобут – постаць дуальная: у “ваеннай” частцы “Запісак...” ён, адпаведна, вайсковец, жаўнер, забіяка, у “мірнай” – клапатлівы муж, ласкавы бацька, добры сусед і кампаньён. С. Маскевіч сваё прыватнае жыццё па-сутнасці схаваў ад чужога вока, у прыватнасці з юнацкіх гадоў зафіксаваў адзін толькі факт амурных паходжанняў з князеўнай Вішнявецкай (у 1605 годзе, у Брагіне). “Тут мне так было хораша, што хіба толькі ў раі будзе лепей”, – прызнаўся С. Маскевіч пазней і больш пра сувязі з жанчынамі, пра жонку і дамашніх нідзе не абмовіўся і словам. Не засяроджваючы ўвагі на доме, стаў аднак сімвалічнаю фігураю службылага шляхціца, гусара Рэчы Паспалітай пачатку XVII ст.

Асабліва рэдкі і каштоўны С. Маскевіч у апісанні маскоўскага свету. Яго карціны ў “Дыярыушы” – манументальныя і аб’ёмныя. Зразумела, што запатрабаваныя намі пэўныя эпізоды, асобы і каментарыі не змогуць адлюстравачь іх цэласнасці. Патрэбна стаць Маскевічам, каб паўторна перадаць іх мазаіку, злучыць у адно ўсе дэталі, фрагменты, тое, што бачыцца важным, і тое, што, на першы погляд, можа здацца нявартым увагі. Маскевіч рэканструяваў Маскву і яе жыццё з натуры, такімі, якімі іх бачыў. Ён не займаўся выбарам фактаў, а ўзнаўляў на паперы тое, што ў яго свядомасці і памяці адбілася найвыразней. Як талент Рэмбрандта без ніякіх скажэнняў адбіўся ў венецыянскім люстэрку, так у Маскевіча даў знаць аб сабе маскоўскі дух.

“Людзі больш падобныя да свайго часу, чым на бацькоў”, – сцвярджае арабскі афарызм. Яго поўнасцю можна дастасаваць да С. Маскевіча і яго таварышаў па службе. Не духоўныя школы, а пляцы бітваў сталі месцам, дзе фармаваліся іх характары, іх філасофія і мараль. Тут яны пазналі самую непатрэбную навуку – навуку забіваць. І ці не шукаў на зыходзе дзён С. Маскевіч апраўдання за сваё не надта вялебнае жыццё і за ўчынкі людзей, якія многа разоў даводзілі Рэч Паспалітую да няшчасцяў, асабліва ў 1620 г., калі каронныя войскі пад камандаваннем

спрактываваных ваеначальнікаў С. Жулкеўскага, Карэцкага і Канецпольскага былі нагалаву разбітыя туркамі. Як грамадзянін Рэчы Паспалітай, як жаўнер і проста чалавек, С. Маскевіч перажываў разам з суайчыннікамі тое нечуванае паражэнне, якое ўзрушыла і напалохала палякаў адначасна, прымусіла іх успомніць ганебную бітву Стэфана Патоцкага, якая адбылася васьмю гадамі раней, і ў якой паляглі дзеці, выведзеныя на вайну са школаў і акадэміі. Трагедыі, якія спасціглі польска-літоўскую дзяржаву ў канцы 20-х гадоў XVII ст., прадвызначылі і стыль апошніх старонак “Дыярыуша” С. Маскевіча. Сам ён не ўдзельнічаў у тых падзеях, спісаў іх з пачутага, таму сітуацыі ў яго могуць быць часткова і скажонымі, недакладнымі. Але прагнасць да апавядання, эмацыянальнасць і вера ў лепшае будучае – яны часава праўдзівыя. Толькі ў 1683 годзе Рэч Паспалітая змагла вярнуць сабе годнасць, страчаную пад Цэцораю, і найвыдатнейшую ролю ў гэтым, як сведчаць сучасныя гісторыкі, адыграў Ян III Сабескі, “венскі трыумфатар”.

Самуіл Маскевіч у гэты час ужо не жыве. Ёсць некалькі меркаванняў наконт яго смерці, і адно з іх – самае верагоднае. У 1621–1623 гг. князь Крыштаф Радзівіл сваімі ўласнымі сіламі вёў вайну са шведамі і меў пэўныя поспехі, якія не ішлі ў параўнанне з поспехамі С. Жулкеўскага пад Клушынам ці Я. Сабескага пад Венай. С. Маскевіч мог апынуцца ў атрадах Радзівіла, бо ў гэты час меў толькі за сорок гадоў і, магчыма, у адной з сутычак ён склаў галаву, знайшоў сваю смерць, якую шукаў з таго моманту, калі, па яго прызнанні, першы раз агаліў шаблю і забраў у чалавека жыццё. Калі так, то яго “Дыярыуш” застаўся незакончаным па гэтай прычыне. Апошні запіс датуецца ў ім 23 жніўнем 1621 г.: у гэты дзень у “Варшаве адкрыўся вальны сейм”, – аднак аб ім у “Дыярыушы” ні слова. Праўда, ёсць яшчэ паведамленне пра рух турэцкага войска пад камандаваннем султана Сулеймана – “лютага непрыяцеля ўсіх хрысціян” – з Канстанцінопаля ў бок Польшчы. Апошнія словы С. Маскевіча ў “Дыярыушы” гучаць аптымістычна: ён раіць насельнікам Рэчы Паспалітай спадзявацца не толькі на Бога, але і на сябе.

Такім чынам, “Дыярыуш” С. Маскевіча – гэта пэўная інфармацыя, якая мае сваю кампазіцыю, свой пачатак і сваё заканчэнне, але яна не абавязкова ставіла мастацкія мэты. Пазіцыя С. Маскевіча – мемуарыста менавіта гэтакія. Вызначыўшы за мэту раскрыць у часе, прасторы і сацыяльным асяроддзі кругаварот свайго жыцця, палітычнай, ваеннай і ў меншай ступені прыватнай сфераў, Маскевіч пачаў яго вербальнае выражэнне ў скупых дыярыушавых нататках, а закончыў сюжэтнымі навеламі, якія маюць не толькі пазнавальна-інфармацыйную каштоўнасць, але і прыносяць эстэтычнае задавальненне. Гэта адзін з найбольш важных момантаў секулярызацыі мемуарнага жанру як феномену культуральнага і яго крысталізацыі з прымітыўных дыярыушавых формаў у разгорнутае эпічнае апавяданне.

6. “Дыярыуш” П.К. Абуховіча

“Дыярыуш” П.К. Абуховіча па структуры, манеры падачы матэрыялу блізкі да “Успамінаў” Ф. Еўлашоўскага. У апошняга хіба што мацней гучыць суб’ектыўнае аўтарскае “я”, ён больш візуальны за Абуховіча, больш канкрэтны і бачны. Першы быў “каралевятам”, блізкім да двароў Жыгімонта II, Уладзіслава IV і Яна Казіміра Вазаў. Ф. Еўлашоўскі – шляхціц павятовага маштаба. Таму гісторыя, пададзеная гэтымі людзьмі, у аднаго суадносіцца з найважнейшымі дзяржаўнымі справамі Рэчы Паспалітай, у другога – з мясцовымі. Тэматычна “Дыярыуш” П.К. Абуховіча прысвечаны польска-маскоўскім войнам сярэдзіны XVII ст., вызваленчай барацьбе ўкраінскага народа пад кіраўніцтвам Багдана Хмяльніцкага за нацыянальную незалежнасць. На фоне такіх маштабных гістарычных падзей высвечваюцца ў “Дыярыушы” амбіцыйныя планы каралёў і магнатаў, грамадскае жыццё пададзена як ампліфікацыя шматлікіх сеймаў, сеймікаў і трыбунальскіх судоў, на якіх мемуарыст даволі часта выконваў дэпутацкія абавязкі ад Наваградка.

“Дыярыуш” П.К. Абуховіча бачыцца нам сярэднім звяном у мемуарыстыцы XVII ст. – між класічным, або рэгулярным дыярыушам, і мемуарамі. Прыватныя і публічныя падзеі мемуарыст укладваў урыўкава, дыяхранна, але рэтраспектыўна, галоўнай формай выкладання, як і ў Ф. Еўлашоўскага, стаў пагадавы запіс, часта з развітай нарацыяй. “*Отia publica*” (грамадскія справы) Рэчы Паспалітай пададзены выбарна, па ступені іх важнасці, праз прызму светабачання як самога П. Абуховіча – вернага слугі Айчыны, так і каранаваных асоб. Уласна пра сябе П. Абуховіч піша нямнога, як бы неахвотна, адсюль аморфнасць яго постаці, невыразнасць суб’ектыўна-індывідуальнага пачатку. Абуховічаўскае “я”, як правіла, рэдкае, часцей пануюць займеннікі “мы”, “нам”. “У год 1631. In Februario. Сейм быў вальны шасцітыднёвы ў Варшаве, дзе ніякіх нам, з ласкі Божай, падаткаў не навязана, а панове каронныя прынялі падвойны падымны. І мір, таксама, якога дай, Божа, нам як у Айчыне, так і ад прыгранічных суседаў надоўга” (7, 155). Абуховіч як дзяржаўны муж імкнуўся рэгістраваць і асэнсоўваць самыя важныя для лёсу Рэчы Паспалітай падзеі, прыватныя ж засталіся ў яго па-за палямі “Дыярыуша”. Калі віцебскі ваявода Я.А. Храпавіцкі штодзённа занатоўваў стан надвор’я, атрыманне і адсылку карэспандэнцыі, а таксама ад’езды гасцей і пасыльных ад самых розных уплывовых людзей, так і паляванне, колькасць забітых на ім зайцаў ці лісаў, то Абуховіч усё гэта ігнараваў. Ён прамаўчаў пра дамашніх, хаця сёння вядома, што ў яго былі найменш два сыны: Міхаіл Гаўрыла і Фёдар Геранім, і абодва яны, ідучы за прыкладам бацькі, пакінулі пасля сябе “Дыярыушы”. Міхал нават два: “*Diariusz...Strażnika W.X.Litewskiego, pisany przez czas więzienia w Moskwie od r. 1660*”; другі – “*Diariusz Wyprawy przeciw Moskwie roku*

1664” (12). Ні словам не абмовіўся П.К. Абуховіч пра жонку, суседзяў і сваякоў і тым самым збедніў фактуру сваёй працы. Служыў, а на справе – выслужваўся Рэчы Паспалітай і на паперы, хаця, магчыма, меў рацыю А. Сайкоўскі, калі сказаў, што П.К. Абуховіч напісаў “Дыярыуш” з афекту і што з’яўляецца ён [дыярыуш] “мемуарамі-апалогіяй”. Апалагічнасць уласціва любому мемуарнаму твору, але ж у адным выпадку мемуарысты апраўдваюцца за ўчынкi прыватнага характару, у другім – абараняюць сваю годнасць перад высокімі форумамі, калі на службе ў дзяржавы, калі з ускладненымі на іх абавязкамі не спраўляліся. У П.К. Абуховіча прычыны апраўдвацца былі. Казацкія хваляванні ва Украіне і Беларусі, пра якія ён так многа пісаў у “Дыярыушы”, зімой 1654 г. закончыліся для Рэчы Паспалітай трагічна: Багдан Хмяльніцкі прыняў маскоўскае падданства, летам гэтага ж года войскі Аляксея Міхайлавіча ўвайшлі ў межы Вялікага княства Літоўскага і восенню, 28 верасня, пасля трохмесячнай асады ўзялі Смаленск. Падзенне ўсходняй крэпасці стала для палякаў найвялікшай ганьбай, за якую трэба было пашукаць вінаватых. І ў хуткім часе дзяржаўны сейм і сатаварышы па зброі, у прыватнасці тагачаны смаленскі харунжы Ян Антоні Храпавіцкі, паспяшаліся ва ўсім абвінаваціць Абуховіча. Гэтаксама паступіў Іван Цыпрыян Камуняка. Менавіта яго словы “Лепей было, пане Филипе, сядзець табе у Липе. Увалявся есть в великую славу, як свиня у грась” – назаўсёды ў вачах цэлага свету замацавала за Абуховічам славу здрадніка і нікчэмнага ваеначальніка.

Як і што адбывалася пад мурамі Смаленска ў верасні 1654 г., зараз сказаць складана. Але з гістарычных дакументаў і са сведчаньняў самога ваяводы вынікае наступнае: у 1654 годзе маскоўскі цар Аляксей Міхайлавіч парушыў “навечна прысягнёны мір” між Масковіяй і Рэччу Паспалітай. І на ўсходніх рубяжах дзяржавы, гэта значыць у Смаленску, запанавала трывога, бо гарадскія муры былі неўмацаваны, наёмная пяхота неаплочана, недаставала харчу. І ўсё гэта, як плачацца Абуховіч у “Дыярыушы”, “звалілася на мае паслабленыя сілы невыносным цяжарам, які хіба што міласэрнасць Божая, Яго ўсемагутная рука адолець можа і выратаваць мяне ад ліха і далейшых цяжкасцей...” (7, 185). Рацыянальны ад прыроды і па службовых абавязках, Абуховіч, тым не менш, часта становіцца ў “Дыярыушы” эмацыянальным, пачуццёвым і духоўна акрэсленым. Эмоцыі, змешаныя са слязьмі, вычытваюцца ў пасмяротных пахвалах каранаваным асобам, з іх вынікаюць разважанні над сэнсам жыцця і шчасця, сутнасць якіх уклаў ваявода ў вусны жонкі Уладзіслава IV каралевы Рэнаты Цэцыліі, назваўшы марнымі, склізкімі і падманнымі. Менавіта Абуховіч адзіны з беларускіх мемуарыстаў XVII ст., што пакінуў у “Дыярыушы” партрэты ў слове сваіх высокіх апекуноў: Жыгімонта III, Уладзіслава IV. Партрэт, як істотны элемент мемуарнага жанру, характэрны найперш для мемуараў гістарычнага характару ці тых, дзе дамінуе аўтабіяграфізм. У творах, падобных да абуховічава, маем выразны

след гісторыка-біяграфічнай характарыстыкі знакамітых людзей, як напрыклад, Януша і Багуслава Радзівілаў, гетмана Міхала Казіміра Паца у “Хроніцы” Яна Цадроўскага. Такія характарыстыкі прысутнічаюць і ў Абуховіча. Віленскага ваяводу, гетмана Вялікага княства Літоўскага, “прыяцеля па дому” Льва Сапегу ён назваў “добра паспалітага вялікім міласнікам”, а яго сына, заўчасна памерлага Крыштафа – “дзіцём вялікай надзеі ў Айчыне”. Уладзіславу IV прысвяціў ён невялікую хвалебную прамову “ку чці”, дзе так уславіў дабрачыннасць караля, што не заўсёды кандыдаты на святы алтар удастойваліся такіх слоў: “Караля Ягамосця святога Пана не толькі пярэ майму нікчэмнаму і дасціпнасці дробязнай, але і найлепшых гісторыкаў пісьмам ухваліць цяжка... Такой быў Пан мудрасці, храбрасці, шчасця..., што ні войнамі, а ні пакоем мінулых і будучых вякоў цяжка знайсці, цяжка абяцаць падобнага...” (7, 168).

Рытарычна-панегірычны стыль гэтага фрагмента лёгка заўважыць, лёгка зразумець яго вытокі. Моцна прывязаны да каралеўскага двара і яго гаспадароў, Абуховіч верна служыў ім, а ў іх асобах – Рэчы Паспалітай. Не з Божай, а з каралеўскай ласкі даслужыўся ён да найвышэйшай у дзяржаве пасады – Маршалка Кола Рыцарскага. Мажорны тон адразу ж мяняецца на мінорны, як толькі П.К. Абуховіч пачынае размову пра супрацьлеглыя станы: маскавіццянаў, татараў, украінскіх казакоў і самога Багдана Хмяльніцкага. Будучы прадстаўніком заможнай шляхты, негатыўна ставіўся да казацкіх выступленняў, бо неслі яны з сабою смерць і пакуты і былі накіраваны супраць такіх, як ён сам. Таму найўна чакаць ад Абуховіча станоўчых эмоцый і хвалебных эпітэтаў там, дзе ён піша пра агонь, які, “запушчаны гультаямі Хмяльніцкага на Літве, так далёка заняўся, што паветы Старадуб, Рэчыцу, Мазыр, Брэст і іншых замкаў на Белай Русі знішчыў дашчэнту. Са шляхты адных загубіў, другіх прымуціў туляцца ў выгнанні па чужых кутах...” (7, 169). Цікава, што Абуховіч адзіны з мемуарыстаў XVII ст. сваю этнічную радзіму назваў “Белай Руссю”, але выступленні яе насельнікаў на баку казакоў супраць польскага падданства лічыў “халопскай сваволяй”, а Б. Хмяльніцкага ахрысціў здрайцам, клятваадступнікам і груба аблаяў, назваўшы яго “лярвай”. Будучы суб’ектыўным у адносінах да сваіх ворагаў, ён, аднак, даволі аб’ектыўна і выразна, як гэта можна зрабіць у творы дыярыушавай формы, падаў агульную карціну ваеннага і палітычнага супрацьстаяння Рэчы Паспалітай і Украіны, якое, як ён лічыць, пачалося адразу пасля 20 мая 1648 года, часу смерці Уладзіслава IV, “як толькі астыла каралеўскае цела”. Як нам здаецца, гэтымі словамі Абуховіч хацеў падкрэсліць маштаб здрады былых каралеўскіх падданых, іх не хрысціянскую, а паганскую сутнасць. І да самай апошняй старонкі іншай характарыстыкі віноўнікам няшчасцяў Рэчы Паспалітай і сваіх ён не дае, хаця трагічныя для дзяржавы падзеі выпісваюцца старанна, быццам залежным ад якога-небудзь вяльможы ці сенату рэзідэнтам, у абавязкі якога ўваходзіла дасылаць гаспадару дакладную, вывераную інфармацыю з месца падзей. Менавіта такім

рэзідэнтам у нас быў аршанскі стараста Філон Кміта-Чарнабыльскі, які ў перыяд з 1563 па 1564 гг. даслаў сенатарам Вялікага княства Літоўскага 27 лістоў не па душэўнай патрэбе, а па службовым абавязку. П.К. Абуховіч не быў рэзідэнтам, ён не дасылаў інфармацыю якім-небудзь высокапастаўленым апекуеам і не рэдагаваў яе, а тым болей не звяраў, як і што адбывалася, напрыклад, у чэрвені 1648 г. у бітве на рацэ Жоўтыя воды, у якой сам не ўдзельнічаў. У П.К. Абуховіча няма апісання гэтае бітвы, баталістычныя карціны часцей за ўсё маюцца ў дыярыушах на тое запраграмаваных. Урэшце можна сказаць, што ў “Дыярыушы” П.К. Абуховіча ўвесь матэрыял дзеліцца на дзве часткі: першая – з інфармацыяй, пададзенаю з чужых слоў. Яна, адпаведна, ёсць пераказам, мемуарны герой у ёй адсутнічае. Другая – гэта інфармацыя аб тым жа самым, але пададзеная ў аўтапсіі, як бачанае сваімі вачамі або, яшчэ лепш, мемуарыст выступае ў непасрэднай сувязі з канкрэтнай грамадска-палітычнай ці прыватнай сітуацыяй, сведкам якой быў. Запіс можа быць па гарачых слядах, а можа ісці, як позірк назад – рэтраспектыўных абы толькі занатаваць падзеі для гісторыі і для нашчадкаў. Першае абуховічавае “я”, якое ўказвае на яго прысутнасць і ўдзел у дзяржаўных справах Рэчы Паспалітай, вычываецца з 1632 года, калі мемуарыст пасля смерці караля Жыгімонта II быў на Трыбунальскіх судах, а потым на каптуровых і, нарэшце, на канвакацыі Уладзіслава IV. З гэтага часу, хоць і нерэгулярна, ідзе выява канструкцыі “аўтар-герой-апавядальнік” у асобе аднаго Абуховіча. Несумненна, героямі запісаў станавіліся і іншыя людзі, уведзеныя ў фактуру па самых розных прычынах: заўчаснай смерці, незвычайнасці ўчынку (напрыклад, Пякарскага, які ў 1621 годзе замахнуўся на жыццё караля). Калейдаскапічна мігцяць на старонках “Дыярыуша” прозвішчы князёў, гетманаў, ваяводаў – асоб самага высокага дзяржаўнага стану, што прадвызначалі лёс Рэчы Паспалітай, яе абарону, клопаты за годнасці ў вачах свету і за самога мемуарыста. У гэтым сэнсе “Дыярыуш” смаленскага ваяводы можна назваць элітарным, бо ні аднаго паспалітага імя ён не назваў, не ўдастоіў гонару ўвесці ў аналы гісторыі, як і ніводнай бытавой сітуацыі са свайго прыватнага жыцця не пераказаў, ні разу не пажартаваў, а тым болей не заўсміхаўся. Гэта, у сваю чаргу, дае падставы сцвярджаць, што праца і інтарэсы П. Абуховіча найперш скіраваны на дзяржаўныя справы, і таму яго “Дыярыуш” можна назваць яшчэ і ўвогуле дыярыушам Рэчы Паспалітай 1630–1654 гадоў.

7. “Запіскі мае і дыярыуш” Я.У. Пачобута-Адлянціцкага

Падобным эвалюцыйным шляхам прайшоў і Я.У. Пачобут-Адлянціцкі (1640–1703), калега С. Маскевіча па службе ў гусарскім войску, які пакінуў выдатныя ўспаміны аб грамадска-палітычнай, ваеннай і дамовай сітуацыі ў Рэчы Паспалітай за 1640–1684 гг. пад назвай “Notacyje moje i diariusz mojej

slużby wojennej, co się kolwiek gdzie zdarzyło przy mojej bytności nanotowałem dla pamięci. Co niechaj będzie Panu Bogu ku chwale i ku czci Matce Miłosierdzia, kótra mię w różnych niebezpieczeństwach dźwigała przyczyną swoją przeważną i eliberowała z wielu moich trudności i kłopotów, bez których co i krok nigdy nie byłem i nie jestem” (7). Польскі даследчык мемуараў Багдан Крулікоўскі “Запіскі” Пачобута назваў “знакамітымі”, “якія ў многіх месцах могуць раўняцца з Паскавымі”, хоць застаюцца малазнанымі, як і асоба самога аўтара. У Беларусі ўпершыню былі надрукаваны ў часопісе “Полымя” (“мілітарная” частка ў № 1–2 за 1998 г.). У Польшчы яны былі надрукаваны яшчэ Ю. Крашэўскім у 1877 г., а ў наш час з’явілася іх новае выданне, падрыхтаванае і пракаменціраванае А. Рахубам (7). Польскія літаратуразнаўцы першымі і ацанілі працу Пачобута. У. Чаплінскі, займаючыся жанравай спецыфікай даўнейшых мемуараў, назваў “Запіскі” выдатнай гістарычнай крыніцай з выразнымі элементамі нарацыі”, і заўважыў, “што хоць яны і выкладзены ў форме дыярыуша, але не з’яўляюцца дыярыушам *sensu scripto*”. Я. Рытэль залічыла “Запіскі” да аўтабіяграфій ці мемуараў з перавагаю аўтабіяграфічных элементаў”, а пазней прызнала іх “дыярыушам з агенчыкам мемуарнай нарацыі”. А. Сайкоўскі назваў іх “дыярыушам ваеннай службы”, што можна было б і прыняць, калі б у Пачобута была інфармацыя выключна пра яго вайсковыя справы, якія ён спыніў у 1667 годзе, пайшоўшы з войска, і ведучы свае запісы – запісы сталі цывільнымі – яшчэ 17 гадоў.

Увогуле, праца Я.У. Пачобута-Адлянцкага – сінкрэтычнага характару: гэта “дыярыуш-мемуары”, з наяўнасцю элементаў і дыярыуша і мемуараў ці сюжэтаў з больш развітымі праявамі яркага апавядальніцтва. Несумненна і іх гістарычная каштоўнасць. Слушна пісаў Чэслаў Хернас, заўважаючы, “што Пачобут у сваіх дамашніх і мілітарных мемуарах падаў многа знамянальных рыс да зборнага шляхецкага партрэта і ў апісанні авантурнага жыцця жаўнера, і ў яго расчараванні, і што да нічога ў службе Айчыне не даслужыўся, і ў паказе яго забабоннасці, якая ўплывала на яго ўчынкі” (19, 534). Як бы падагульняючы значэнне працы Я.У. Пачобута-Адлянцкага, Эдвард Менда прыйшоў да высновы, што яна запаўняе шмат прабелаў у мемуарыстыцы XVII ст.

Сапраўды, без Пачобута нельга найпаўней уявіць ратную кампанію 1658–1667 гг. на ўсходніх рубяжах Рэчы Паспалітай і асабліва цікавую геаграфію выправаў літоўскіх харугваў у 1658–1660 гг. у Курляндыю (аб гэтым звесткі толькі ў яго).

“Запіскі...” Я.У. Пачобута-Адлянцкага, укладзеныя ў дзённую форму, не былі рэгулярнымі, яны, як мы ўжо казалі, выразна дзеляцца на дзве часткі. Першую, за 1658–1667 гг., другую – 1668–1684 гг. Абедзве гэтыя часткі аб’яднаны духам, асобай самога мемуарыста. Як Самуіл Маскевіч, як Ян Хрызастам Пасек, Я.У. Пачобут-Адлянцкі пачаў з

кароткіх паведамленняў, ці з чужых слоў, ці па дакументах, якія меў (аб сваім нараджэнні, аб сваіх хросных бацьках, хто быў ксёндз, які хрысціў будучага мемуарыста). Першы запіс у Я.У. Пачобута датуецца 26 чэрвенем 1640 года, аднак больш-менш рэгулярную храналогію свайго жыцця ён пачаў выкладаць з 1658 г., калі пасля смерці бацькі, “мала пабыўшы ў школах і мала чаму навучыўшыся, а адслужыўшы хлапечыя гады”, быў выпраўлены маці і старэйшымі братамі на ваенную службу з паспалітым рушэннем пад казацкую харугву слонімскага падкаморага Мікалая Шэмета. Запісы ж за 1640, 1648 і 1655 гг. – гэта скупыя паведамленні як бы аўтарскія – не са свайго жыцця. У іх найвыразней адчуваецца дыстанцыя часу, размытасць вобліка героя-апавядальніка і аслабленасць дынамікі падзей. Апошнія два моманты, а яны – важнейшыя для мемуараў тыпу Пачобутавых, пачынаюць праграмавацца ў “Запісках...” з 1658 г. У гэты час іх аўтар знаходзіўся ў войску, кіруючыся ў Курляндцыю ваяваць супраць шведаў, дзе ў лістападзе гэтага ж года і прыняў баявое хрышчэнне. Першую сваю бітву апісаў Пачобут па-юнацку горача і эфектна, як афарбаваў “сваю шаблю непрыяцельскай крывёю” не толькі чырвонай, але і чорнай, бо мала што сам не загінуў. Там жа, у Курляндцыі, аўтару “Запісак...” упершыню, яшчэ зусім маладому – восемнаццаці гадоў – прыйшлося адстойваць мужчынскую годнасць і шляхецкі гонар у паядынку з панам Галубіцкім. Менавіта тут і зведаў Пачобут, таксама ўпершыню, чалавечую подласць, што хадзіла ў яго за спінай у асобе Галубіцкага, які ўжо пасля звадкі напаў на яго з тылу, выцяўшы шаблю ў лапатку.

Апавяданне Я.У. Пачобута-Адлянцкага пра Курляндскія падзеі насычана самымі рознымі дэталямі (зборы, рух войска, кватэраванне, пералік ваеначальнікаў і простых жаўнераў). Першым Рэч Паспалітая даверыла цэлыя арміі, другія ў спадзяванні заслугі ад караля маёнткаў, грашовых узнагародаў і чыноў клалі сваё жыццё на полі бітвы часта ў першым жа паядынку. Пачобута шанавала Багародзіца, хаця загінуць ён мог не адзін раз, як гэта здарылася ў 1658 годзе пад Мітавай, ці 8 кастрычніка 1660 года на берагах рэчкі Басі. Гэты дзень, як запісаў мемуарыст, “крывёю абліты, лепшае грона шляхетнай моладзі і сыноў мілай Айчыны немалымі трупамі паклаў, якіх цяжка было і палічыць, бо адных я не ведаў, а другіх і прозвішчаў не помню (8, 114).

Апісанне бітвы харугваў Стэфана Чарнецкага з дружынамі Юрыя Даўгарукага напрошваецца ў Пачобута на параўнанне з лепшымі баталістычнымі карцінамі ў польскамоўных героіка-эпічных паэмах А. Рымшы, Ф. Градоўскага, Я. Радвана і сведчыць аб аўтарскай унутранай, духоўнай, Богам дадзенай літаратурнай рэфлексіі, справы. “Месяца кастрычніка, – піша Пачобут, – 8 дня, апоўначы, выслухаўшы набажэнства і аддаўшыся пад апеку Усявышняму, вышлі харугвы ў поле... Хутка і дзень пачаў асвятляць зямлю, і ягамосць пан гетман, будучы ўжо гатовым да бітвы, паслаў трубача клікаць Даўгарукага з абоза на поле крывавага бою.

Тыя ж, не бавячыся, на самым досвітку дзёрзка кінуліся ў атаку і пры набліжэнні да нас ударылі перакрыжаваным агнём з двухсот пяці гармат, на што мы адказалі ўзаемнасцю, з двухсот. Пасля такога прывітання і лёгкага сполаху ў шэрагах, было загадана харугвам і нам, з іменем Божым, атакаваць. Зайгралі вайсковы танец і розную музыку, а мы, спяваючы “O gloriosa” і клічучы Божую Маці на дапамогу, з вясёлым сэрцам і духоўным блаславеннем сутыкнуліся на левым фланзе...” (8, 143).

А. Рымша, толькі ў паэтычнай форме, як бы паўтарае Я.У. Пачобута, калі апісвае прэлюдыю бітвы “літоўскіх Ахілесаў” князя Крыштафа Радзівіла (Перуна):

Свой голас жахліва труба па расе падае,
Барабаны гучаць, і палка ад іх не адстае,
Лёгкі вецер харугвы прыгожыя развівае...

Урэшце ў баталістычных сцэнах А.У. Пачобут ні ў чым не саступае і паляку Я.Х. Пасеку, аўтару “Мемуараў” за 1656–1688 гг. Параўнаем апісанне Пасека пачатку бітвы пад Палонкаю з Пачобутавым на рацэ Басі: “Як крыху развіднела, зараз жа загадана трубіць па конях. Рушылася войска, каб мы, Пана Бога ўзяўшы на помач, зараней гэтую пачалі забаву. Ідучы тады, кожны адпраўляў сваё набажэнства: спевы, малітвы; капеланы, едучы на конях, слухалі споведзі. Кожны прычашчаўся, каб быў як найгатоўшы на смерць...” (8, 59). Я.Х. Пасек, як нам здаецца, больш эмацыянальны і экспрэсіўны чым Пачобут, затое наш мемуарыст дакладны, часцей, чым Пасек, імкнуўся да аб’ектыўнасці і жыццёвай праўды. Я.Х. Пасек, здаецца, выдумвае, калі піша пра колькасць войскаў, што ўдзельнічалі ў бітве пад Палонкаю: “было тады на 40000 Масквы, а нашага і з Літваю толькі 15000”, у той час як Масква мела толькі палову гэтага. Без самалюбавання, несумненна, не абышлося і ў Пачобута, але яно не гіпербалізаванае, як у Пасека не выклікае насмешкі і добра пасуе постаці і характару аўтара. Са старонак “Запісак...” Я.У. Пачобута вынікае, што ў бітвах, у адрозненне ад Я.Х. Пасека, ён асабліва не вызначыўся, аднак пажартаваў з Альбрэхта Канстанцы Цеханоўскага, аршанскага маршалка, які ў час бітвы на Басі “зваліўся з каня, а потым апраўдваўся, што гэта да яго прыпала нядобрая хвароба ад атруты...” (8, 145). “Здаецца мне, – зрабіў вывад Я.У. Пачобут, – што нядобрая, але ад страху, а не ад атруты, бо за сталом, пры добрым віне, не было лепшага жаўнера” (8, 145).

Смех – не вельмі характэрная для мемуарна-дыярыушавых твораў квітэсэнцыя. Халодны і аднастайны Я.А. Храпавіцкі, заўсёды ў клопатах і нараканнях Ф. Еўлашоўскі, і толькі два гусары – С. Маскевіч, Я.У. Пачобут-Адлянцікі не шмат, але сябравалі з гумарам, якога сапраўды ў іх эпосе не хапала. Якраз дзякуючы свайму гумару і задзірыстасці Я.У. Пачобут быў чалавекам неардынарным, рэдкім. Ніхто з мемуарыстаў-жаўнераў не паядынкаваў так часта і з добрым для сябе вынікам, як ён.

Калі гэта было, каб малазнаны ў краі таварыш гусарскай харугвы быў выкліканы на паядынак самім вялікім гетманам Вялікага княства Літоўскага Казімірам Янам Сапегам. Не кожны асмеліўся б кінуць у вочы магнату такога рангу словы, падобныя Пачобутавым: “Дзеля Бога, прашу перадаць ягамосцю..., каб мяне ён на паядынак не выклікаў, бо калі мяне паб’е, то невялікую будзе мець славу, што Сапега Пачобута пабіў, але, барані Божа, Пачобут Сапегу паб’е, то ўся дзяржава яго шчасце і перамогу бачыць будзе...” (8, 162).

У гэтым выпадку, здаецца, Пачобут перабольшыў, схітрыў перад тымі, каму ён ахвяраваў сваю працу. Героіка-трыксцёрскія ўчынкі заўважаем у яго неаднойчы, і не бачым у гэтым абсалютна адмоўнага, а больш за тое, праектуем абставіны, пад уплывам чаго фармаваліся Пачобутавы мараль, светапогляд, менталітэт вайскоўца, выхадца з не надта багатага шляхецкага асяроддзя, які не раз са словамі “дай, Езус, шчасліва” запускаў агонь пад стрэхі дамоў мірных жыхароў і фарбаваў шаблю іх крывёю. Прычым кіраваўся ён тут не так патрыятычнымі ідэямі, змаганнем за слаўныя шляхецкія вольнасці, колькі практычным: нажыва каштоўнасцяў была рухомай сілай яго ўчынкаў, як і многіх дзесяткаў тысяч валюнтарыстаў, што разам з ім ваявалі ў Курляндзі і Маскоўскіх землях.

Адзначым, што пра падзеі, якія адбываліся без яго ўдзелу, Пачобут пісаў рэдка, як, напрыклад, пра неардынарны для Рэчы Паспалітай выпадак, што меўся быў 28 лістапада 1661 года, калі канфедэраты гвалтоўна забілі польскага гетмана, кароннага скарбніка Вінцэнта Гансеўскага і кароннага маршалка Казіміра Хвалібога Жэромскага. Гэтую трагічную падзею Пачобут выклаў выключна эмацыянальна з непрыхаванымі жалем і спачуваннем да ахвяраў і абурэннем да “несумленных сыноў Айчыны”, якія “...самі судзілі, самі былі і катамі”. “Гвалт быў, ёсць і будзе, роўна як і несправядлівасць”, - па-філасофску мудра і коратка ацаніў мемуарыст праз асуджэнне аднаго жахлівага выпадку цэлае грамадства. І тут дарэчы будзе ўспомніць, як нязнаны паўднёва-рускі летапісец, вялікі майстар рэалістычнага апісання не толькі феадальных войнаў, але і розных эпизодаў палітычнай барацьбы і інтрыгі, у адным, падобным да Пачобутавага, сюжэце, уклаў у вусны цэлай княжацкай дружыны такую сентэнцыю: “Зол бе человек бесу – и бес того не замыслит, еже зол человек замыслит”. Злосць на нефартуну ў бітвах, за няўзятых непрыяцельскія крэпасці, за дарэмна забітых, за прадажнасць замежных афіцэраў, за неатрыманыя грошы, пасады і маёнткі вымяшчалі жаўнеры ў шматлікіх канфедэрацыях і рокашах, але найчасцей на мірных жыхарах у чужых землях. Забойства слаўных і вядомых у дзяржаве людзей падначаленымі было выключным. Але яно ішло ад той жа злосці за няспраўджаныя спадзяванні на ўзнагароду. Сам Я.У. Пачобут-Адлянцікі ў крывавай расправе над Гансеўскім і Хвалібогам не ўдзельнічаў, але неаднойчы за адно толькі сказанае слова супраць яго самога ўступаў у паядынку з тымі, каго зусім не ведаў, і гатоў быў, у выпадку перамогі,

забіць чалавека да смерці. Здаралася такое не толькі на ваенных дарогах, чаму магло быць хоць нейкае апраўданне, але і ў мірны час, які наступіў для Пачобута са снежня 1665 г. Гэтым годам заканчваецца яго сталая вайсковая служба і “мілітарная” частка “Запісак...”, якая ахоплівае 8 гадоў. У ёй выразна паўстае шмат у чым сімвалічная постаць гусара, ліцьвіна па паходжанні, а па мове і традыцыях – паляка.

“Месяца лютага 2 дня, у дзень Грамніц, загадала мне таварыства ім службыць, абраўшы за дэпутата, дай, Езус, шчасліва”, – такімі словамі распачаў “мірную” частку “Запісак...” і новы этап у сваім жыцці ўжо вольны ад ваенных клопатаў і бітваў Я.У. Пачобут-Адлянцікі. “Мірнай” мы называем яе ўмоўна: не было ваенных кампаній, дык адбываліся стрэсы ў самой Рэчы Паспалітай, што “было нават брыдка і чужым манархам”. Прычынай той “брыдкасці”, паводле Пачобута, стаў рокаш Ежы Любамірскага, які 14 ліпеня 1666 г. закончыўся фатальнай братазабойчай бітвай пад Монтвамі, дзе загінула тры тысячы семсот сорок польскіх афіцэраў і жаўнераў ад рук саміх жа палякаў. У тых трагічных падзеях Пачобут не прымаў удзелу, і ён не выказваў сваёй прыхільнасці да караля ці ракашанаў, захаваў нейтралітэт, толькі невясёла парадаваўся, што не было там літоўскага войска, бо “стала б тады для Рэчы Паспалітай жалоба яшчэ большай”. Сацыяльная псіхалогія, сацыяльнае агульнае тут ужо ў Пачобута ператвараецца ў прыватна-індывідуальнае, а з гэтым мяняецца і форма, жанрава-стылёвыя параметры: інфармацыя набывае ўласцівасці мастацкай нарацыі, пачынаецца ўлада над сюжэтам, як формай выяўлення падзей у часе.

Урэшце, калі параўноўваць “мілітарную” і “мірную” часткі “Запісак...” па панарамнасці і па аб’ёме інфармацыі, па выразнасці індывідуальнага аўтарскага пачатку, то і ў першай, і ў другой ёсць сукупнасць, ёсць і шчодрасць, шчодрасці нібыта больш. Але і там і тут мемуарыст захаваў строгую пагадавую храналогію, а ў яе межах нерэгулярныя запісы па месяцах і днях. Пагадавы запіс як у першай, так і ў другой частках стаў галоўным прынцыпам мемуарнай канструкцыі, і ў той і ў другой частках хапае скупаватых, “лянівых” на слова мясцін з элементарнай фіксацыяй фактаў прыватнага характару (прыезды і ад’езды гасцей, наведванне касцёлаў, дарога з дому і дадому і г.д.). Калі ж дзённы запіс перарастае ў невялікую бытавую навелу ці ў мікрабелетрыстычнае апавяданне. Можна казаць, што і візуальная форма “Запісак...” змянілася, і змяніўся сам Пачобут. Ён становіцца больш дамавітым, больш меланхалічна-лірычным, мудрым, і ўжо з вышыні сваёй мудрасці пачынае асэнсоўваць рэальныя абставіны і людзей. Аднак закладзеныя ў ім прыродай фізічная сіла, схільнасць да прыгод і авантур застаюцца, патрабуюць волі, выхаду, і толькі жаніцьба, моцнае пачуццё да жонкі, Рахелі Юдыты Гадэбскай, дзеці, памяншаюць юнацкі валюнтарызм Пачобута, змякчаюць яго характар, павялічваюць рацыяналізм канфліктаў часу і асоб, канфліктаў ваенных, сацыяльна-класавых, барацьбы добра і

зла, маральных норм і антымаралі. Пры гэтым факт, рэпліка, дыялог набліжаюцца да мастацкай дэталі, нанізваюцца на нітку сюжэта, як пацерка да пацеркі.

Я.У. Пачобут-Адлянцікі, як ні С. Маскевіч, ні П.К. Абуховіч, ні Я.А. Храпавіцкі вельмі многа старонак у сваёй працы адвёў жонцы. “наймілейшай Рахелі”. Менавіта з ёю звязваем мы паняцце “лірызму” яго “Запісак...”, якое таксама і рэдкасць для твораў падобнага жанру. Забіяка і авантурыст стаў добрым мужам і сем’янінам. Дзе б ні знаходзіўся: на трыбуналах, на заробках у Жмудзі, на павятовых ці грамнічых сейміках, ён заўсёды памятаў пра “ўкаханую Рахель” і заўсёды “rekta via” – / лац. прамой дарогай / спяшаўся да яе. Аднак жыццё мемуарыста з Рахелай Юдытай Гадэбскай цягнулася нядоўга: яна памерла 22 кастрычніка 1682 года, на чатырнаццатым годзе сумеснага жыцця з ім. Перад гэтым няшчасцем Я.У. Пачобут-Адлянцікі неаднойчы змяшчаў на старонках сваіх “Запісак...” знакаванні, якія Гасподзь Бог ніспасылаў яму, як бы папярэджваючы аб смерці блізкага чалавека: знакаванне першае – злоўлення на куццю сем шчупакоў, сярод якіх адзін быў чорны. Другое – лебедзі, чарада якіх невядома адкуль праляцела над падвор’ем памарноцкага дома мемуарыста. Пачобут не паверыў у гэтае знакаванне, але пасля скону яго “наймілейшай Рахелі” аб гэтым шкадаваў і пры кожным зручным выпадку падкрэсліваў правамоцнасць людской веры ў незвычайнасць і нечуванасць прыродных рэчаў.

Размова пра знакі – гэта, здаецца, з псіхалагізму Сярэдневечча, гэта ўсё ж паглыбленне ва ўнутраны свет сярэдневечнага чалавека. Цікавасць да ўнутранага свету, яна была на шляху да цікавасці да новай нарацыі, новай нацыянальнай прозы. Тут Я.У. Пачобут сыходзіўся з Ф. Еўлашоўскім і з усімі тымі мемуарыстамі, што засяроджваліся на трансцэндэнтным, на містычным, так уласцівым сярэднявеччу. Мы хочам тут падкрэсліць менавіта ўдзел падобных відзенняў (“виденья”) свету, іх трансфармацыю ў псіхалагізм новае прозы – у псіхалагізм і філасафічнасць. Смерць жонкі стала для Пачобута трагічнай, але не фатальнай: другі раз мемуарыст не жаніўся, але і не застаўся па-за публічнымі дзеямі, праўда, не агульнадзяржаўнага маштабу, а павятовага. Адсюль лаканічнасць запісаў, канстатацыя фактаў, відавочнае нежаданне пра іх асабліва шырока пісаць. Выключэннем стала толькі шырокае, змешчанае ў самым канцы “Запісак...”, пад 1648 годам, апісанне падарожжа мемуарыста ў Карону. Галоўнай мэтай гэтай перэгрынацыі было адведванне Яснай гары, кляштара айцоў паўлінаў у Чанстахове. Адначасна Пачобут упарадкоўваў нейкія свае справы з Інаўроцлаўскімі ваяводамі Станіславам і Міхалам Разражэйскімі (чаго яны датычыліся, не праінфармавана). Трэцяй мэтай гэтага падарожжа было спатканне з каралём Янам III Сабескім, якому мемуарыст “абняў ногі” 16 мая 1684 года ў Явараве і ад якога атрымаў узнагароду і пасаду ашмянскага стольніка. Значэнне гэтага каралеўскага падарунка змяншае толькі той факт, што

28 студзеня 1684 г. гэтую ж пасаду атрымаў Станіслаў Пазняк (таму Пачобут стаў стольнікам толькі тытулярна). Гэта стала прычынай доўгага судовага працэсу, у выніку якога Пачобут у 1685 годзе ўсё ж такі заняў пасаду, наданую каралём.

Нябачанае раней, яго знаходжанне пры каралю, падарожжа па новых мясцінах, экзатычныя рэаліі і нават людзі прычыніліся да аб'ёмнага запісу не толькі для сябе, але і на памяць дзецям, якіх мемуарыст хацеў бачыць у рыцарскай школе пры каралеўскім двары. Трэба сказаць, што запісы за 1684 год нагадваюць падарожны дзённік, якія вялі многія літоўскія шляхціцы ў час вандраванняў па Еўропе, як, напрыклад, Антон Білевіч. У той жа час маюць рысы “мініпаломніка”, калі такі тэрмін можна скарыстаць, бо адведваў мемуарыст не святую Зямлю, як М.К. Радзівіл-Сіротка, а толькі святая месцы Вялікай і Малой Польшчы, што спрыяла асэнсаванню перажытага. Пачобут меў у гэты час 44 гады, знаходзіўся на ўзлёце сіл, таму зварот да Бога з пакаяннем, напэўна, змяніў лад яго жыцця ў будучым. Праўда, якім яно было, можна толькі здагадацца, бо пасля заканчэння запісаў мемуарыст жыве яшчэ 19 год.

Эдвард Менда, напрыклад, прыйшоў да вываду небеспадстаўна, а на аснове Пачобутавага тэксту, што мемуаратворчасцю Пачобут пачаў займацца адразу пасля шлюбу з Рахеляй Юдытай Гадэбскай, гэта значыць у 1669 г. Але А. Сайкоўскі – таксама на падставе аналізу “Запісак...” – адступіў назад і датуе іх першую частку 1680 г., а запісы за 1680–1684 гг., – сцвярджае вучоны, – укладваліся ўжо як дыярыуш і спехам. Нам здаецца, што Пачобут пачаў афармляць запісы ў тым годзе, якім мемуары заканчваецца, або ў 1685. Падставаю для яго працы сталі ранейшыя нататкі, якія ён веў на адзіночных лістах паперы або – так у тыя часы папулярныя – запіскі на палях і на пустых старонках календароў і рэлігійных кніжак, якія мемуарыст вазіў з сабою. Не заўсёды Пачобут, аднак, спісваў падзеі ўслед за імі, што ў некаторых фрагментах справакавала яго на памылковыя даты (напрыклад, недакладна пададзены ход ваеннай кампаніі 1664 года, памылкова пададзены год элекцыі Міхала Карыбута-Вішнявецкага). Прычым і не запісаў ён пра многае, важнае, пра атрыманне, напрыклад, ім жа пасады вілкамірскага лоўчага, імёнаў маці, сясцёр, швагроў і г.д. А інфармацыя з 1640–1655 гг. магла быць узятая ім з кніжак бацькі або з вуснаў маці ці старэйшага брата Ваўрынца Міхала. Сам Пачобут, асобна ад сваіх “Запісак...”, падаў звесткі пра сваю сям'ю, палічыў гэта неабходным. Сямейную традыцыю пазней працягнуў сын мемуарыста – Дамінік Ваўрынец. Ён пакінуў пасля сябе невялікія, але вельмі важныя для нас, “*Zapiski domowe Dominika Wawrzynca Poczobuta Odłanickiego*” (8), першым запісам якіх стаў лямант на смерць бацькі і слёзныя просьбы сіраты, звернутыя да Бога, аб заступніцтве і абароне ад “людскай ганьбы”.

8. Я.А. Храпавіцкі і яго “Дыярыуш”

Нямецкі гісторык літаратуры Георг Гусдарф у артыкуле, прысвечаным аўтабіяграфіі як адной з разнавіднасцяў мемуарных твораў, пісаў: “Кожны чалавек з’яўляецца важным для свету, кожнае жыццё і кожная смерць; сведчанне, якое кожны складае пра сябе самога, узбагачае агульную спадчыну культуры”. Сказанае, трэба падкрэсліць, так ці інакш адносіцца да ўсіх мемуарыстаў: і Ф. Еўлашоўскага і П.К. Абуховіча, але хіба ў найвышэйшай ступені Яна Антонія Храпавіцкага.

Я.А. Храпавіцкі (1.10.1612) па нараджэнні быў сярэднезаможным шляхціцам, па веравызнанні кальвінам (пазней перайшоў на каталіцызм), па заслугах – паслом на 24 сеймах, дыпламатам, каралеўскім дваранінам, Маршалкам Пасольскага Кола. Ён быў адной з галоўных дзейных асобаў у выключных для Рэчы Паспалітай падзеях: у 1661 годзе як пасол падпісаў мірны дагавор са шведамі ў Аліве, быў камісарам па падрыхтоўцы і правядзенні перагавораў аб “вечным міры” з Масквою (1663–1667), падпісаў Андросаўскае прымірэнне (1667), у выніку якога Украіна была падзелена на польскую і расійскую часткі. Яго заслугі былі высока ацэнены трыма польскімі каралямі: Янам Казімірам Вазам, Міхалам Вішнявецкім і Яна III Сабескім, у выніку чаго Я.А. Храпавіцкі стаў гэтак званым “каралевятам”, якімі былі на Беларусі Радзівілы, у Польшчы князі Карэцкія і Канецпольскія.

“Дыярыуш” Я.А. Храпавіцкага неадследаваны, можна казаць нязнаны, а калі і знаны, то ў вузкім коле медыявістаў. Упершыню да працы Я.А. Храпавіцкага звярнуўся ксёндз Марцін Шашэвіч, кармеліт віленскага касцёла Усіх Святых. У 1787 г. ён зрабіў з арыгінальнага тэксту “Дыярыуша” факсімільны фрагмент і назваў яго “Zebranie ciekawego za panowaniem Jana Kazimierza i Michała Wieszniewieckiego z dyjaryjusza, napisanego przez I.A.Hrapowickiego...”. У 1845 г. Ю. Русецкі, працягваючы працу Шашэвіча, надрукаваў яшчэ адзін і выдаў яго як “Dyjaryjusz wojewody witepskiego...jako material po historii z czasów Jana Kazimierza, Michała Wieszniewieckiego i Jana Sobieskiego, Królej polskich...”. У наш час да працы Храпавіцкага звяртаўся толькі Т. Васілеўскі, прафесар Варшаўскага ўніверсітэта, які ў 1978 г. апрацаваў, папярэдзіў уступным артыкулам і выдаў пачатак “Дыярыуша” за 1656–1664 гг. Цалкам ён умяшчае ў сябе гісторыю асабістага жыцця Я. Храпавіцкага ў сувязі з гісторыяй Рэчы Паспалітай з 1656 па 1685 гг..

ЭліМБел падае звесткі толькі пра аднаго Храпавіцкага – Ігната Яўстахавіча (31.7.1817–25.12.1893), беларускага фалькларыста і грамадскага дзеяча, але зусім не ўпамінае Я.А. Храпавіцкага і яго нашчадкаў, хоць сярод іх былі знаныя людзі: кашталіяны, старасты, войскія, каралеўскія сакратары. Некаторыя з іх пасля апошняга падзелу

Рэчы Паспалітай, як, напрыклад, Аляксандр Васільевіч Храпавіцкі (1749–1801), статс-сакратар імператрыцы Кацярыны II, верна служылі Расіі.

“Дыярыуш” віцебскага ваяводы без агаворкі можна назваць творам усяго яго жыцця (пісаўся амаль 30 год і амаль штодзённа) і каралеўскім як па аб’ёме, так і па насычанасці інфармацыяй, якая датычыцца асобы самога аўтара і тагачаснага грамадства. Храпавіцкі, урэшце, свой “Дыярыуш” называе “прыватным”: “Дыярыуш прыватны, год 1660. Пачаў я, выехаўшы перад Масквою з Андрыянак, у вёсцы Клопатава, у зямлі Драгічынскай, сапраўды ў клопатах”. Або, “Дыярыуш прыватны, год 1663, які пачаў я яшчэ ў выгнанні, у дарозе, едучы ў Пуні, у Трокскае ваяводства. Дай, Божа, закончыць яго ў парогах Айчыны”. Ці “Дыярыуш прыватны, год 1664, які, дай, Божа, каб быў шчаслівей за мінулы. Пачаў я ў дарозе, едучы на маскоўскую камісію”. Гэтыя загаловкі арыгінальнага паходжання падказваюць нам, што Я. Храпавіцкі вазіў з сабой запісную кніжку, у якой рэгулярна рабіў запісы пра “*Otia publica*” і “*Otia domestica*”, якія аб’ядноўваў прыналежнасцю да іх, сваім “я”. Менавіта сам мемуарыст эпіцэнтр падзеі, ён герой, і ён вядзе апавяданне пра яе. Усё гэта і сведчыць пра свядомую ўстаноўку Я.А. Храпавіцкага найперш пісаць пра сябе і пра тое, што дзеялася поруч з самім, а не недзе здалёк ад яго. У гэтым сэнсе суб’ектыўнасць мемуарыста выразна падкрэслены, відавочны, як падсветка асобнай індывідуальнасці, асобы, чалавека, грамадзяніна.

Аскар Уальд калісьці сказаў: “Вернасць і пастаянства – гэта летаргія звычкі або адсутнасць уяўлення”. На працягу 29 год Я.А. Храпавіцкі з зайздросным пастаянствам вёў дзённік сваіх прыватных спраў і спраў Рэчы Паспалітай. Слушнымі тут бачацца нам словы Уальда: прывычка і абавязак кіравалі мемуарыстам, але абвінаваціць яго ў адсутнасці фантазіі мы не можам. Пісаў ён свой дзённік без прэтэнзіі на літаратурнасць і выдумку, такой была традыцыя напісання падобных рэчаў, якая патрабавала рэальных фактаў у іх рэальным ходзе. Факты маглі быць розныя: ваенныя, палітычныя, касцёльныя, сямейныя, прыродныя і нават нябесныя. Апошніх, скажам, у Я.А. Храпавіцкага мала, хоць і быў ён блізім да касцёла, але не фанатычна блізім, у адносінах з ім заўсёды заставаўся ўраўнаважаным і ў межах таго, чаго патрабавалі час і этыка шляхціца высокага стану. Еўрапейская адукаванасць, побыт у Францыі і Італіі, якія ў XVII ст. ужо сцвердзілі рэнесансавыя ідэі, вызначылі свае адносіны да Бога, дапамаглі Храпавіцкаму займець свой погляд на касцёл, стаць чалавекам рацыянальным і прагматычным. Акрамя таго, ён быў дзяржаўным чалавекам, пастаянна занятым на сеймах, у камісіях, трыбуналах, двойчы маршалкаваў у Пасольскім Коле, усё гэта таксама вымагала ад яго больш розуму і разважлівасці, чым эмоцыяў і фантазіі. Грамадзянская пазіцыя Я. Храпавіцкага, прыхільніка і ганарліўца каралеўскай улады, выразней праяўляецца ў “*Otia publica*” і асабліва, калі ён піша пра багатае на палітычныя і мілітарныя падзеі жыццё Рэчы

Паспалітай другой паловы XVII ст., у якіх прымаў удзел ці пра якія яму паведамлялі шматлікія рэзідэнты. Аб’ём “Дыярыуша” не дазваляе нам ісці ўслед за аўтарам, каб падмацаваць вышэйсказанае прыкладамі. Тым болей, што Я. Храпавіцкі, ўпісваў у яго усе свае справы, найперш падарожжы, удзел у шматлікіх з’ездах, візіты гасцей, атрыманне і адсылку карэспандэнцыі, дамовы з людзьмі аб працы і службе, выплату ім грошай. Акрамя гэтага мемуарыст штодзённа натаваў стан надвор’я і некаторыя важнейшыя выпадкі: смерць выбітных асобаў, паездкі караля і каралевы і г.д. Таму, несумненна, “Дыярыуш” Я.А. Храпавіцкага шмат у чым падобны да канцылярскіх дыярыушаў, шырока распаўсюджаных ў Рэчы Паспалітай і Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XVI–XVII стст. Аналагічныя былі і ў Масковіі, у прыватнасці дзённік спраў цара Аляксея Міхайлавіча – “Приказ Тайных Дел” (5). Самым старэйшым канцылярскім дыярыушам у ВКЛ з’яўляецца “Дыярыуш” канцылярыі Крыштафа Радзівіла, які захаваўся да нашага часу толькі ў фрагменце. А самым вядомым дыярыушам канцылярскага тыпу, які вёўся асабіста Радзівілам, з’яўляецца “Дыярыуш” італьянскага падарожжа біскупа Ежы Радзівіла, які ахоплівае час з 11 кастрычніка па 7 снежня 1575 года. Праўда, калі мы гаворым пра канцылярызм “Дыярыуша” Я.А. Храпавіцкага, то маем на ўвазе яго абсалютную рэгулярнасць, бо за ўвесь час запісаў прапусціў ён хіба што тры дні. Ніхто нікога не прымушаў выконваць нудныя абавязкі пісара, не бачым мы тут і душэўнага парыву. Запісванне было неабходным для таго, каб трымаць руку на пульсе часу, каб быць кампетэнтным у палітычных і ваенных справах дзяржавы. Т.Васілеўскі, сучасны выдавец “Дыярыуша” Я. Храпавіцкага, справядліва адзначыў, што спосаб правядзення запісаў Храпавіцкім даў яму магчымасць выразна падаць тагачасную “палітычную фактаграфію”, “польскую ментальнасць” і “вобраз паўночна-ўсходняй Польшчы”, на тэрыторыі якой мемуарыст сапраўды правёў амаль усё жыццё. Што датычыцца рэфлексіі і каментарыяў Я.А. Храпавіцкага, то яны слабыя і рэдкія. Але штодзённыя запісы ў яго затое педантычныя і дакладныя, у іх мы лёгка вычытваем абставіны рэальнасці, спосаб жыцця аўтара-героя “Дыярыуша”, яго ідэалогію, мараль, адным словам, ментальнасць канкрэтнага чалавека, прадстаўніка вышэйшых шляхецкіх колаў Рэчы Паспалітай XVII ст.

Весці запісы Я.А. Храпавіцкі пачаў 1 студзеня 1656 года. Новы год прыпаў на сераду, якая запомнілася марозам і лютым ветрам, але не падзеямі, з якіх мемуарыст адзначыў толькі смерць Януша Радзівіла. Наступныя трыццаць дзён запісаў – гэта ў асноўным аб стане надвор’я. Толькі з ліпеня разам з метэаралагічнай зводкай уводзяцца паведамленні пра падзеі ў дзяржаве. 1 ліпеня 1656 г. – пра трактаты са шведамі, у якіх умовы ставілі палякі, а ў снежні – запіс пра перамогу Рэчы Паспалітай над Карлам Густавам пад Грудзёндам. Тон пісьма – радасны, узнёслы, шматслоўны. Баталістычныя сцэны ў Я.А. Храпавіцкага, несумненна, не

падобныя да такіх ж у С. Маскевіча, Я.У. Пачобута-Адлянцкага ці польскага “жартаўніка” Я.Х. Пасека. У апошніх яны дынамічныя, нібы гул бітвы, шалёнасць жаўнера. У Храпавіцкага – статычнасць, бездыханнасць, ніякага пачуцця не ўкладзена. Мемуарыст-дыпламат, а не жаўнер, піша не з аўтапсіі, а з паведамленняў іншых людзей, выконвае рэгістрацыю. Хоць унутранае задавальненне ад перамог вычытваем мы і ў гэтым выпадку, як і боль, і трывогу за неспакой, гвалты і рабаўніцтвы, што не абмінулі самога аўтара і дамашніх. Ні адзін год правёў Храпавіцкі in exilio (на выгнанні – В.Т.) – ва ўтрапенні і нэндзы, не адзін месяц туляўся па чужых кутах. 1656, 1657 і 1659 гг. сыйшлі ў яго не дома, і гэтаму перашкаджалі то Масква, то шведы, і 1660 год сустрэў храніст разам з вайною. Абставіны ваеннай кампаніі, якую ў тым годзе праводзіў на беларускіх землях князь Іван Андрэевіч Хаванскі-Таратуй, выпісаў Храпавіцкі як сапраўдны гісторык, выйшаўшы за дыярышовыя рамкі, вызваліўшыся ад статычнасці і куцага пераказу падзей. Рэальны рух войска Хаванскага-Таратуя, штурмы і бітвы і хто са знатнейшых быў забіты ці ўзяты ў палон і як ва ўсім гэтым адчуваў сябе сам князь – усё гэта стала зместам мемуарнай формы. Інакш кажучы, мемуарыст пачаў адухаўляць, поўніць свае запісы, манатонны пралог “Дыярыуша” змяніўся ў пачуццёва-эмацыянальныя выклады і каментарый, і куды больш аўтар-апавядальнік сталі бліжэйшымі. Прычым закарцініліся, узрухоміліся эмоцыямі не толькі ваенныя кампаніі, але і больш панабрыньвалі дыпламатычныя місіі, як бы ажылі сеймы і нават звесткі пра візіты гасцей, пра стан душы ці здароўе членаў сям’і.

Напрыклад: “Мая жонка сёння ледзьве не памерла ад лекаў доктара пана кароннага падкаморніка – о лакеі! О блазны! Няхай вас саміх заб’юць такія лекі!” (8, 174). Самога мемуарыста здароўе падводзіла часта. У ліпені 1660 г. ён хварэў амаль штодзённа. “І.Ч. – Браў я лекі, прызначаныя доктарам, якія мне добра дапамаглі, але пасля палудня, пад вечар, напаў на мяне націск ліхаманкі, зноў было то холадна, то горача, але не як раней і нядоўга”. “З.С. – Ізноў націск, і вельмі ён мяне змучыў, доўга калаціла і потым доўга паліла потам, адчуваў сябе вельмі дрэнна”. “5. Пн. – Зранку пачала прыціскаць мяне ліхаманка, а дзевятай прыняў я сакрэтны парашок, дадзены доктарам, які супраць любой ліхаманкі; ён паходзіць з Перу, з Індыі, маецца ў Рыме ў айцоў езуітаў. А вырабляюць яго з кары дрэва, якое называецца хінін. Мала мяне трасло, але горача было аж да змроку і вельмі я сябе дрэнна адчуваў...” (8, 248–249).

Калі ўлічыць, што нарадзіўся Храпавіцкі ў 1612 г., то пік яго хваробы прыпаў на пяты дзесятак жыцця. За яго плячыма былі ўжо капітуляцыя Смаленска (З.Х.1654) і Віцебска (28.ХІ.1654), шматразовае дэпутацтва на сеймах Рэчы Паспалітай і многія іншыя дзяржаўныя справы. Зразумела, што хвароба не садзейнічала актыўнасці Я. Храпавіцкага, але ён і не заставаўся сляпым абсерватарам падзей, што адбываліся пры каралеўскім двары і ўнутры Вялікага княства Літоўскага. 28 красавіка 1661 г. Храпавіцкі быў абраны ад Смаленскага ваяводства паслом на

ардынацыйны сейм. Пад час сейма, які цягнуўся ад 2 мая да 18 ліпеня 1661 г., Храпавіцкі падпісаў “Маніфест Вялікага княства Літоўскага”, што ў выпадку, калі Карона адмовіцца ад элекцыі пры жыцці караля Яна Казіміра, то выберуць для Княства асобнага манарха. Але найбольш часу аддаваў Храпавіцкі камісіі, якая была прызначана для перагавораў з Масквою. Па гэтай прычыне ён не быў абраны ў 1662 г. паслом на сейм. Першы раз адправіўся Храпавіцкі на камісію зімой гэтага ж года, трактавалі з расійскімі камісарамі ў Талачыне і Бялынічах, аднак, як запісаў ён сам, “да пэўных размоваў тут не дайшло”. У гэты час Храпавіцкі выконваў функцыі сакратара камісіі. Паўторна на камісію перамоваў з Масквою рушыў ён 28 снежня 1664 года. Месяц прабыў пры баку караля Яна Казіміра, які не хацеў адпускаяць ад сябе камісараў на выпадак узнаўлення перамоваў, і толькі 11 чэрвеня на Смаленшчыне, у Дуравічах, пачаў Храпавіцкі дэбаты з Масквою. Вылучыўся ён тут сваёй асабліва актыўнай пазіцыяй і спрэчкамі ў перамовах з князем Юрыем Аляксеевічам Даўгарукім. Тэкстаў дыпламатычнага красамоўства ў “Дыярыушы” ніводнага. У гэтым выпадку, відаць, слушнае меркаванне Т. Васілеўскага, што Я.А. Храпавіцкі вёў не адзін дыярыуш. Той, пра які вядзем гаворку мы, быў для яго найперш дзённікам для запісвання прыватных спраў. Акрамя яго ён вёў публічны “Дыярыуш”, а магчыма, і некалькі, якія былі прызначаны для адлюстравання шырокага кола падзей і людзей. На сённяшні дзень такім знаным “Дыярыушам” Я.А. Храпавіцкага з’яўляецца “Дыярыуш” канвакацыйнага сейма 1668 года, але могуць існаваць, трэба шукаць, і іншыя. Прыкладам публічнага дыярыуша Я.А. Храпавіцкага можа быць “Дыярыуш прыватны. Аппо 1664, які, дай Божа, шчаслівейшыя за мінулыя. Пачаў я ў дарозе, едучы на маскоўскую камісію”. І на гэты раз уклаў мемуарыст у назву азначэнне “прыватны”, але пазней як быццам пра гэта і забыўся, і ў запісах за 1664 год няма нічога ад яго самога. Як і раней, ёсць пра ліставанне, пра наведванне касцёлаў, пра надвор’е, але ўсё гэта займае хіба пяць працэнтаў запісаў, астатняе ж прысвечана падзеям Рэчы Паспалітай. Прычым “*Otia publica*” выкладзены фактурна. Шырока абазначаны тут маршрут сенатара на маскоўскія перамовы пачынаючы ад Талачына, даецца падрабязная справаздача аб падгатоўцы да іх і асноўных фігурантах і, зразумела, аб саміх перамовах. Іх сцэнарый у Я.А. Храпавіцкага дакладны і прыгожы, як і яго паводзіны адносна Масквы. Ніякай пагарды, лаянкі, прыніжэння, і толькі аднойчы, быццам сарваўшыся, мемуарыст назваў маскоўскіх камісараў “недасведчанымі і непалітычнымі ў сваім пісанні”, назваў за тое, што апошнія ў рэскрыпце адступілі ад праўды. У астатнім мемуарыст-дыпламат, дзяржаўны чалавек. У час перамоваў, нягледзячы на занятасць, штодзённа занатоўваў бег падзей і ўсё, што адбывалася канкрэтна з ім, часам уплятаючы ў дзённік падзеі ў краі, пачутыя ад шматлікіх рэзідэнтаў ці сведкам якіх быў. Інакш кажучы, уключаў у свой “Дыярыуш” усё, што было магчыма, і з гэтай нагоды праца Я.А. Храпавіцкага ў XVII ст. не мае да сябе падобных.

Рацыяналізм, прагматызм, педантычнасць і скрупулёзнасць, характэрныя гэтаму чалавеку, зафіксавала і папера.

Аднак жа гэтыя запісы не сталі ні гістарычнымі, ні бытавымі навеламі. Карціннасць “Дыярыуша” Я.А. Храпавіцкага паўстае толькі тады, калі мы злучым усё напісанае ў адно цэлае. Тады скупое слова рэгістрацыі ажывае, рэальнае жыццё ў Рэчы Паспалітай і ўдзел у ім самога мемуарыста становіцца панарамным, маштабным, што ў цэлым дае малюнак, дае карціну – прыватнае дало агульнае, з беглых, лапідарных запісаў паўстала набліжанае да эпосу тварэнне – датычнае як духу эпосу з яго гераізмам, вылучэннем вышэйшых імгненняў (скасавання дзяржавы, народа, так і таго, што пачынае нарацыю як з’яву новага часу, мастацкую прозу.)

Менавіта ў сувязі з гэтым тыя, хто займаўся “Дыярыушам” Я.А. Храпавіцкага, часта называлі яго твор і гісторыяй. Леапольд Губерт, напрыклад, пісаў аб “Мемуарах” Я.А. Храпавіцкага як аб “нацэннай гістарычнай крыніцы”. В.Урублеўскі “гісторыю” у “Мемуарах” Я.Х. Пасека і “гісторыю” у “Дыярыушы” Я.А. Храпавіцкага паставіў на адну паліцу. А. Адамовіч параўнаў яго з “Мемуарамі” Крыштафа Завішы з перавагаю публічных спраў.

Сапраўды, на іншае месца ў “Дыярыушы” Я.А. Храпавіцкі паставіў гісторыю свайго прыватнага лёсу, пераказаў яго ў форме штодзённых запісаў. У момант гэтага пераказу нават яго індывідуальны талент аўтара-апавядальніка мог быць бездапаможным перад тысячамі фактаў, якія патрэбна было ўмясціць у канкрэтную часавую прастору, падзеленую на дні. Такі спосаб запісаў абмяжоўваў само апавядальніцтва, не дазваляў яму стаць аповесцю ці эпікай. Аднак XVII ст. – гэта час секулярызацыі дыярыушавай формы, час адыходу ад дыярыушавага канона, пра гэта сведчаць творы жаўнераў, якія бралі ўдзел у войнах, што Рэч Паспалітая вяла ў Еўропе, асабліва на яе ўсходніх тэрыторыях, з Маскоўскім княствам. На першы план тут, несумненна, выходзяць “Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Mąskwą i traktatów w r. 1601 przez ośm i dwadzieścia niedziel” Г. Пельгжымоўскага, “Diariusz J.P. Sapiehy”, “Początek i progres wojny moskiewskiej” Станіслава Жулкеўскага і многія іншыя, якія сёння яшчэ застаюцца несправядліва забытымі, чакаюць свайго часу і свайго даследчыка.

9. Вязень з Оршы і яго “Дыярыуш”

“Дыярыуш маскоўскага палону з апісаннем гарадоў і мясцовасцей” аршанскага шляхціца Адама Каменскага-Длужыка (Длужыка-Каменскага) сёння літаратуразнаўцы называюць першым, у якім беларусінам апісана Сібір і яго тамашнія “прыгоды”, хаця, безумоўна, мог ён мець і папярэднікаў нават з канца XVI – пачатку XVII стст., бо ўжо ваенныя

экспедыцыі Стэфана Баторыя, потым неспакойныя гады “вялікай сумяціцы”, нарэшце, “дзімітрыяда” наканавалі многім літоўскім ды і каронным жаўнерам стаць вязнямі, пра лёсы якіх ведаем мы мала, але якіх часта высылалі ў Сібір.

А. Каменскаму-Длужыку наканавана было стаць вязнем у 1660 годзе, а не ў 1657, як гэта нядбайна запісана ў копіі “Дыярыуша” (яго арыгінал да нашага часу не захаваўся). І адбылося гэта ў час знакамітай бітвы з маскоўскімі войскамі князя Юрыя Даўгарукага на рацэ Басі, сведчанні пра якую знаходзім мы і ў другіх мемуарыстаў (Я.У. Пачобута-Адлянніцкага, Я.Х. Пасека, Я.А. Храпавіцкага). Была яна “жорсткай, крывавай і нефартуннай для многіх сыноў Айчыны, не адну матку й жонку засмуціла, а колькіх дзетак асіраціла!?” Менавіта з берагоў “пані Басі” пачаўся поўны цяжкасцей і “нэндзы” шлях А. Длужыка ў “асобнае царства Ермака”, у Сібір. Спачатку з групай вязняў трапіў наш мемуарыст да Магілёва, які тады трымала Масква, з Магілёва ў самую сталіцу, потым разам з сатаварышамі ішоў на Пераяслаў, Яраслаўль, Волагду, Вялікі Усцюг і далей, на Урал, у Перм, потым на Верхатур, Табольск, да краю якутаў, і яшчэ далей, да Ахоцкага мора і хіньскай мяжы. Цяжка й пералічыць усе гарады і мясцовасці, вялікія і малыя рэкі, людзей, якіх бачыў наш “турыст па прымусу”. Але праз цэлую дарогу, што патрэбна адзначыць, пільна назіраў ён за народамі, за іх звычаямі. Сур’ёзна і выразна апісаў мемуарыст “зырян” (комі) і вагулаў (мансі), падрабязна распавядаў пра жыццё паляўнічых і грэчкасеяў – табольскіх аселых татар, пра тунгусаў (эвенкаў) і якутаў. Нешта ў гэтым яго апавяданні выклікае сумненне, як, напрыклад, апісанне народнасці гілякоў (ніўхаў), якія, быццам бы “... ездзяць на мядзведзях і так імі кіруюць, як у нас коньмі. Але гілякі ім абразаюць кіпцюры і выбіваюць зубы, кормяць іх на стайні, як валоў, і самі кормяцца імі...”. Сумніцельны і побыт А. Длужыка на пабярэжжы Ахоцкага мора. Аднак, калі ўлічыць, што Длужыкава “падарожжа” адбывалася ў часе канчатковага забараня Усходняй Сібіры ў “царскую апеку”, калі на берагах Амура пачалі збудовацца першыя маскоўскія цвярдзіні, і што ў гэтай справе ўдзельнічалі не толькі маскоўцы, але й прадстаўнікі другіх народаў (аўстрыйцы, галандцы, англічане, палякі, ды, несумненна, выхадцы з межаў сучаснай Беларусі), то можна паставіць рытарычнае пытанне: а ці не мог мемуарыст у канцы свайго сібірскага вандравання, ды будучы яшчэ паднявольным жаўнерам, дасягнуць берагоў Ахоцкага мора!?

Шлях нашага мемуарыста ў Масковію пачаўся, як было вышэйсказана, з Магілёва. “Там сядзелі мы тыдняў дзевяць, – піша Длужык, у нэндзы і голадзе, толькі мелі на нас загад мяшчане магілёўцы, якія нас харчавалі, бо інакш мы памёрлі б” [1, 189]. Пасля гэтага група, у якой было каля 400 вязняў, пачала вандраваць да Масквы – сталіцы. Вялі іх калонай, так маскоўцы прэзентавалі сваю перамогу, дадаўшы да гэтага 200 трафейных гарматак. Пасля перапісу падзялілі палонных на меншыя

групы. У групе А. Каменскага апынуліся, між іншымі, як ён сам запісаў, два паны Чыжы (імёнаў мемуарыст не назваў) і два паны Здановічы, Ян і Міхал. 9 лютага, як вынікае ізноў са старонак “Дыярыуша”, з’явіліся два стральцы і два прыставы, якія наказалі палонным рыхтавацца да дарогі ў Літву. У гэтай надзеі і спадзяванні на вяртанне на Радзіму дажыў наш мемуарыст да 16 лютага 1660 года, бо менавіта ў гэты дзень было сказана, што павязуць іх на абмен. “Мы ж парадаваліся, – запісаў Длужык, – пабралі з сабой сваё ўбоства і ішлі на падводы па аднаму, а чатыры стральцы за кожным” [1, 190].

І толькі калі ў Троіцкім манастыры, пры высяданні, былі закаваныя па трох (Длужык разам са Здановічамі) у кайданы, зразумелі небаракі нікчэмнасць царскіх абяцанняў і свой далейшы лёс. Менавіта з гэтага часу пачалася поўная небяспек дарога мемуарыста ў глыб маскоўскіх земляў, жыццё якіх пададзена ў “Дыярыушы” візуальна, нават карцінна. Пра Яраслаўль, напрыклад, Длужык напісаў: “У тым Яраслаўлі многа купцоў, рамеснікаў і самых розных людзей. Там вырабляюць найлепшыя чырвоныя юхты, і нядорага, тонкія вельмі прыгожыя тканіны, войлакі, таксама танна. Хлеба там маюць даволі і ўсякай жывёнасці, акрамя садовай гародніны, якой няма. Рыбы, мясніны даволі” [1, 192].

Ад Яраслаўля вандроўка мемуарыста легла не на ўсход, а нязвычайнай дугой на поўнач, на Волагду і далей да Вялікага Ёсцюга, потым папутнымі водамі плылі да Ледавітага акіяна, і толькі пасля гэтага павярнулі да Урала, крыху затрымаўшыся ў Пярмі. Менавіта тут скончыўся горны ланцуг і пачалася вандроўка ў Сібір, у другі, ужо азіяцкі мацярык, невядомы і экзатычны. Асабліва цяжкім, па сведчанні мемуарыста, быў шлях да Верхатурска (“пушчамі і вострым каменнем”). Гэты прамежак быў і самым доўгім, больш 120 міляў. “Ехалі мы дзень і ноч. Не бывалі ў хатах, толькі на прыстанках былі зроблены будкі для начлегаў і харчу” [1, 198]. Уражвалі вязняў высокія горы, “якія, здавалася, што аж пад самыя нябёсы”, “па адной гары ехалі мы міль пяць,” – занатаваў Длужык.

Заўральскі свет, па сведчанні пана Адама, адрозніваецца ад свету праваслаўнай Масковіі. Тамтэйшыя людзі, тугулы, “паганьцы, Бога не ведаюць, бо маюць сваіх шайтанаў у лесе, якім гонар аддаюць у патаемных месцах ... збіраюцца і адпраўляюць сваё набажэнства. Строі ў іх багатыя, бо вешаюць сабалёў, серабро” [1, 199]. “Маюць яны ў лесе, зробленыя з бяргвенняў, прыстанішчы: адно нізкае акенца, агонь у коміне гарыць дзень і ноч. Печаў не маюць і дзвярэй, толькі дзірка замест дзвярэй. Лаваў таксама не маюць, сядзяць толькі на зямлі” [1, 199]. Длужык адзначыў, што з’яўляюцца тугулы выдатнымі паляўнічымі, палююць на мядзведзя, але калі яго забіваюць, то чыняць яму пашану: галаву мядзведзя ставяць у кут, пакрываюць рушніком і рознымі прыгожымі тканінамі. Здаецца ўбачыў тут наш мемуарыст праяўленне татэмізму, характэрнага для паганьцаў, але

не патлумачыў, чаму шануюць мядзведзя, найхутчэй у нэндзнай сітуацыі было не да таго.

Потым была дарога на Табольск, у якім Длужык правёў цэлую вясну, і, як сам, піша, гэта быў найлепшы час з яго шматгадовага палону. Толькі ў другой палавіне чэрвеня маскоўцы ізноў разбілі вязняў на некалькі груп, і тую, у якую трапіў мемуарыст (30 чалавек), скіравалі на раку Лену, у край якутаў. Нярэдкай будзе тут гаворка пра нэндзу, пра цяжкасці, якія выпалі на долю нашага земляка ў “нялюдскай” зямлі. Але не стала гэта прычынай не падзяліцца са слухачом, ці, магчыма, і чытачом, назіраннямі, якія нявольны пілігрым палічыў годнымі для пераказу. Прырода і людзі сталі ў яго пераказе галоўным. Шлях ад Табольска да Енісейска адбывалі вязні вяключна рэкамі. Пакінуўшы Табольск, скіраваліся яны на поўнач, уніз па бегу ракі Іртыш, а потым, пасля 300 міль шляху, дасягнулі Абі. Мінулі гарады Сургул і Нарым, у Нарыме наступіла чарговае раздзяленне вязняў. Длужык са сваёй групай павандраваў уверх па рацэ Кеч, пра якую напіша, што “вельмі кривая”, маючы на ўвазе, напэўна, яе незвычайны бег. Пра Енісейск, у якім мемуарыст правёў цэлую зіму, зазначыць, што гэта горад “вельмі людны і багаты на купцоў. Тавараў мае даволі і недарагі там хлеб, надзвычай танны, бо пуд жыта каштуе дзве капейкі, а мукі – тры. Рыбы вельмі многа...” [1, 203]. Звярнуў мемуарыст увагу на мнагажонства, і на тое, што жанчыны нараўне з мужчынамі “б’юць з лука”. Напэўна, упершыню Длужык тут убачыў нарты, людзей, якія на іх бегаюць, і сабак, якія іх цягнуць. Адзначыў з цеплынёй, што прырода тут суровая, цяжкая ў здабыванні харчу, але людзі добрыя. Бо калі іх прэзентавалі як вязняў, то жанчыны плакалі, прыпаміналі сваіх уласных дзяцей, якіх Масква пабрала ў палон за сабалёў.

Далей ізноў была вандроўка на ўсход, і было гэта, найхутчэй, у верасні 1662 года, калі палонныя “ўплылі” ў прыток ракі Лены – Куту, якую мемуарыст назваў “вясёлай”. Тут ён убачыў як вараць соль, дзівіўся з Лены, назваў яе “вельмі вялікай і прыгожай, ціхай, глыбокай, не дарма яе Масква маткай называе” [1, 204]. Ёсць на ёй вадаспады. Адзін з іх наш мемуарыст аглядваў: “на здзіўленне прыгожы”, і адзначыў, што пры адной з перапраў праз вадаспад патануў пан Павел Хмялеўскі, таварыш з харугвы яго міласці пана Чарнецкага, ваяводы рускага.

Канец 1662 года, увесь наступны, а таксама пазнейшыя часы Длужык правёў на службе, бо вязні-палякі ды ліцвіны былі ўкраплёны ў вайсковыя атрады, якія прызначаліся ці то для забарання пад маскоўскую апеку новых абшараў, ці то для навядзення парадку, бо сібірскія людзі часта бунтавалі супраць царскай адміністрацыі. Пад час адной з такіх выправаў Длужык дамогся вусця ракі Індзігіркі, потым быў перакінуты на раку Амур, дзе адбылася вельмі нешчаслівая бітва (мажліва з кітайчыкамі?). Пабітыя, з вялікімі стратамі прабіраліся потым жаўнеры і наш мемуарыст праз нейкія горы на поўнач, у бок Лены. Загінуўшых таварышаў пажагнаў пан Адам

кароткім мемуарным успамінам: “Край там вельмі прыгожы, цёплы і багаты, але доўга нам там не далі пажывіцца. Загінула там нашых людзей 35, розных і знатнейшых, такіх як Гарошка, пан Томаш Сталкоўскі, пан Крыштаф Солтан, пан Манеўкі і пахрышчаны татарын з харугвы пана Чарнецкага” [1, 206].

Калі вярнуўся Адам Длужык на Айчыну, дакладна невядома. Закончыўшы сваю сібірскую аповесць, і то на тым этапе няволі, калі выконваў небяспечную і цяжкую жаўнерскую службу на кітайскім паграніччы і ў паўночна-усходняй Сібіры, мемуарыст засведчыў: “Было той бяды чвэрць года, калі мы па пушчах, па рэках, моры валачыліся, мала што ўжываючы хлеба, апрача звера і рыбы, а чыстай бялізны і знакаў не мелі, замест яе ўжывалі аленні скуру, апрача неба і зямлі нічога не бачылі” [1, 206]. Паўстае пытанне, ці тры з паловаю гады ахоплівае гэтая “бяда” ад кастрычніцкіх дзён на рацэ Басі да вяртання з Сібіры, ці датычыцца гэта самых цяжкіх часоў на схіле 1662 года?

Аднак прыблізным момантам “пажаданага вяртання да Айчыны” Адама Каменскага-Длужыка мог быць 1667 год, бо менавіта 31 студзеня 1667 года сярод падпісаных у Андрусаве артыкулаў быў і той, які абавязваў “каб усе вязні (але толькі шляхта, не халопы) былі вернуты Рэчы Паспалітай”.

Свае нататкі побыту ў Сібірскай зямлі ў “Дыярыуш” Длужык уклаў ужо дома, найхутчэй годам пазней. І калі мы ўважліва ўчытаемся ва ўспаміны нашага Сібірака, то здзівіць нас іх кампазіцыя, можна казаць канструкцыя, якая напіманае канструкцыю дзяржаўнага рапарту, паведамлення з земляў малавядомых і экзатычных. Такая канструкцыя вымагала праўды, і ў гэтай праўдзе, як нам бачыцца, найвялікшая каштоўнасць “Дыярыуша” сібірскага вязня Адама Каменскага-Длужыка.

10. Кантрольныя пытанні

1. Спецыфіка жанру “Баркулабаўскай хронікі”.
2. “Domus” у “Баркулабаўскай хроніцы”.
3. Тыпы пагадовых запісаў у “Баркулабаўскай хроніцы”.
4. “Лісты” Ф. Кміты-Чарнабыльскага як прыклад эпістальнага жанру ў беларускай літаратуры XVI ст.
5. Вобраз аўтара-апавядальніка ў “Лістах”.
6. Спецыфіка нарацыі Ф. Кміты-Чарнабыльскага
7. Жанравыя асаблівасці “Успамінаў” Ф. Еўлашоўскага.
8. Вобраз аўтара-апавядальніка ў “Успамінах”.
9. Партрэты прадстаўнікоў шляхецкага саслоўя ва “Успамінах” Ф. Еўлашоўскага.
10. Лірызм “Успамінаў” Ф. Еўлашоўскага.
11. Прычыны ўзнікнення польскамоўных мемуараў у Беларусі.
12. Гісторыя “Мемуараў” С. Маскевіча.
13. Фактура “Мемуараў” С. Маскевіча.
14. Вобраз героя-апавядальніка ў “Мемуарах” С. Маскевіча.
15. Біяграфічныя звесткі пра П.К. Абуховіча.
16. Тэматычны змест “Дыярыуша” П.К. Абуховіча.
17. Я.У. Пачобута-Адлянцікі як прадстаўнік ваеннай службылай шляхты.
18. Тэматычны змест “Дыярыуша” Я.У. Пачобута-Адлянціцкага.
19. Побыт ваеннай службылай шляхты ў “Дыярыушы” Я.У. Пачобута-Адлянціцкага.
20. Асаблівасці апавядальніцтва ў “Дыярыушы” Я.У. Пачобута-Адлянціцкага.
21. Ян-Антоні Храпавіцкі як прадстаўнік шляхецкай эліты XVII ст.
22. Фактура “Дыярыуша” Я.А. Храпавіцкага.
23. Ваенныя канфлікты ў “Дыярыушы” Я.А. Храпавіцкага.
24. Адам-Каменскі-Длужык і яго апісанне Сібіры.
25. Вобраз аўтара-апавядальніка ў “Дыярыушы” А. Каменскага-Длужыка.
26. Экзатычнае ў “Дыярыушы” А. Каменскага-Длужыка.
27. Агульнае паняцце пра мемуары, іх спецыфіка і асаблівасці.
28. Навуковая літаратура, прысвечаная мемуарам Беларусі XVI–XVII стагоддзяў.
29. Выданні мемуарных тэкстаў XVI–XVII стагоддзяў ў Беларусі.
30. Значэнне мемуарных крыніц для вывучэння гісторыі Беларусі, яе літаратуры і культуры.

11. Літаратура

1. Анталогія даўняй беларускай літаратуры. XI – першай паловы XVIII стагоддзя / НАН Беларусі, ін-т. літ. імя Я. Купалы; падрыхтава. Богдан і інш. навук. рэд. В.А. Чамярыцкі. – Мінск: Бел. навука, 2003. – 868 с.
2. Абуховіч, Піліп Казімір. Дыярыуш / Піліп Казімір Абуховіч / пер. В.У. Таранеўскага // Старажытная беларуская літаратура XII–XVII стст. уклад. прадм; камент. І. Саверчанкі. – Мінск: Кнігазбор, 2007. – С. 531–560.
3. Еўлашоўскі, Ф. Успаміны / Фёдар Еўлашоўскі // Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVI ст. / Акадэмія навук Беларускай ССР, Інстытут літаратуры імя Янкі Купалы; [Укладанне, уступны артыкул і каментарый А.Ф. Коршунава]. – Мінск: навука і тэхніка, 1983. – С. 31–64.
4. Jan Antoni Chrapowicki. Diariusz. Część pierwszo: Lata 1656–1666 / Jan Antoni Chrapowicki. Opracował wstępem poprzedził Tadeusz Wasilewski. Warszawa, 1978 – 664 s.
5. Каменскі-Длужык, А. Дыярыуш маскоўскага палону з апісаннем гарадоў і мясцовасцей / Адам Каменскі Длужык, пер. А.Ф. Коршунава // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства; міжвузаўскі зборнік / Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт. Вып.2. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1974. – С. 188–207.
6. Курніцкая бібліятэка Польскай А.Н. signatura № 1306 “Pamiętnik” S. Maskiewicza
7. Poczobut-Odłanicki, Jan Władysław; Pamiętnik: (1640–1684) / Jan Władysław Poczobut-Odłanicki; oprac. Andzei Rachuba. Warszawa: “Czytelnik”, 1987. – 380 s.

Вучэбнае выданне

ТАРАНЕЎСКИ Віктар Уладзіміравіч

**ГІСТОРЫКА-МЕМУАРНАЯ ЛІТАРАТУРА
БЕЛАРУСІ XVI–XVII СТСТ.**

Метадычныя рэкамендацыі

Тэхнічны рэдактар *Г.У. Разбоева*
Камп'ютарны дызайн *Л.Р. Жыгунова*

Падпісана ў друк . . . 2016. Фармат 60x84¹/₁₆. Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 3,20. Ул.-выд. арк. 3,58. Тыраж экз. Заказ .

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі
«Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/255 от 31.03.2014 г.

Надрукавана на рызографе ўстанова адукацыі
«Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава».
210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.